

Noter

Noter til forord

- 1 “Man is explicable by nothing less than all his history”, Ralph Waldo Emerson: ”History“, i *Essays*, første samling, emersoncentral.com.
- 2 Først efter Nikita Khrustjovs såkaldt hemmelige tale på Sovjetunionens kommunistiske partis 20. kongres i 1956 – altså to år efter Nexøs død – og navnlig efter Sovjetunionens opløsning i 1991, Boris Jeltsins dekret fra 1992 om delvis afklassificering af de sovjetiske arkiver samt flere senere tiltag i samme retning har vores viden om Sovjetunionens historie gradvist fået fastere grund under fødderne, for eksempel med hensyn til faktuel viden om udbredelsen, især efter 1930, af tvangs- og strafarbejdslejrene (”GULag øhavet”) og om forholdene i disse lejre. Nærværende bog har kunnet drage nytte af et nu afklassificeret Komintern-arkivs materiale om Nexø.
- 3 Trods ydre politiske enigheder med sovjetiske digterkolleger som Alexander Fadajev, Feodor Gladkov og Konstantin Simonov var Nexøs digtning ikke udtryk for den politiske og æstetiske norm for ’socialistisk realisme’, der blev lanceret i Sovjetunionen 1932 og stadfæstet i 1934. Nexø havde også adskilligt at udsætte på de unge sovjetiske digtere, da han i Moskva 1934 talte på Sovjetforfatterens første Unionskongres og mindede dem om, at
for os er kontinuiteten af livsvigtig betydning, for os er socialismen en etape på menneskehedens endeløse fremmarch [...]
så nu ville han gerne have lov til at
gøre opmærksom på noget, som jeg savner stærkt i den unge sovjetiske revolutionære litteratur: Forbindelse til fortiden! Under læsningen får man ofte en fornemmelse af, at menneskeheden først begyndte at eksistere med revolutionen eller opbygningen, og det er jo kun en højst betinget sandhed.
Efter det tysksprogede talemanuskript:
[...] für uns ist die Kontinuität von lebenswichtiger Bedeutung, für uns ist der Sozialismus eine Etappe auf dem endlosen Vormärsch der Menschheit. [...] auf etwas aufmerksam machen, dass ich sehr in der jungen sov. rev. Literatur vermisste: Beziehung zu der Vergangenheit! Man hat öfters beim Lesen das Gefühl, als fänge die Menschheit erst mit der Revolution bzw. dem Aufbau an, und das ist ja nur im höchst bedingten Mass richtig.

Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch I, 731, Det Kongelige Bibliotek.

- 4 Carsten Hauch: ”Noveller af Forfatteren til en Hverdags-historie“ i *Afhandlinger og æsthetiske Betragtninger*, side 337.

Noter til 1. kapitel. Opvækst

- 1 Nexø til Margrethe Thomsen, 9. december 1896, Tilg. 396, Det Kongelige Bibliotek.
- 2 Ifølge hans dødsattest, Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch II, 115/5, Det Kongelige Bibliotek.
- 3 1868-1869 stod virksomheden også for bygningen af den nye Knippelsbro, en 86 meter lang jernbro mellem Christianshavn og Slotsholmen.
- 4 Nexø: *Erindringer*, side 17.
- 5 Københavnske Jævnførelsesregistre 1689-2008, Rigsarkivet.
- 6 Ifølge opmåling foretaget af stadskonduktøren 1877, Stadskonduktørens arkiv, Københavns Stadsarkiv.
- 7 Ifølge politiets mandtalslister, Københavns Stadsarkiv.
- 8 Ifølge opmåling foretaget af stadskonduktøren 1877, Stadskonduktørens arkiv, Københavns Stadsarkiv.
- 9 Nexø: *Erindringer*, side 17f.
- 10 Ifølge et oprørt brev 1898 fra Mathilde Andersen til Georg Andersen, accession 1979/132, Det Kongelige Bibliotek. Det fremgår ikke, hvad Georg konkret havde bedrevet, eller hvilken form for kriminalitet han havde været involveret i.
- 11 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 224, brev nummer 376 af 13. januar 1926 til Harry Søiberg.
- 12 Kirkebøgerne registrerer desuden unavngivne dødfødte børn, men familien Andersen tegner sig ikke for nogen af dem.
- 13 Nexø: *Erindringer*, side 221.
- 14 Ifølge oplysninger om deres faste fra Nexøs døtre af tredje ægteskab.
- 15 Mathilde Andersen til Martin Andersen 11. september 1893, accession 1979/132, Det Kongelige Bibliotek.
- 16 Nexø: *Erindringer*, side 30.
- 17 *Klokken* 5 13. marts 1925.
- 18 *Holstebro Dagblad* 4. april 1927.
- 19 Skønt flyttedagene i København i praksis var mere flydende end i provinsbyerne, var de officielle flyttedage i byerne den tredje tirsdag i april og den tredje tirsdag i oktober. Ifølge politiets mandtalslister boede familien An-

- dersen endnu i Sankt Annæ Gade ved tællingen i november 1871, men var flyttet ind i Lægeforeningens Boliger ved tællingen i maj 1872.
- 20 Brumlebyhistorikeren Mark Rubin oplyser i mail af 4. april 2018, at ”’Brumleby’ var [...] oprindeligt kaldenavnet for Bindsbølls *gamle* længer, hvor Kleins senere opførte længer blev omtalt som ’Kolyst’ – et navn som med tiden blev udfaset.”
 - 21 En almindelig dansk lejelov fremkom først i 1937.
 - 22 Lejligheden opmålt af Brumlebyhistorikeren Mark Rubin umiddelbart inden dens renovering 1993. Herefter blev den tidligere lejlighed B 28 opdelt mellem de nuværende lejligheder B 25 og B 26.
 - 23 De omtalte arkivalier tilhører Brumlebys arkiv på Brumleby Museum.
 - 24 Nexø: *Erindringer*, side 609f., note til side 101.
 - 25 Beskrivelsen af Sankt Hansgades Skole og Martins skolegang her bygger på skolens arkivalier i Københavns Stadsarkiv.
 - 26 Skoletiden lå, som dengang normalt på kommuneskolerne, for nogle klasser kl. 08-11 eller 12 og for de øvrige klasser kl. 13-17 eller 18.
 - 27 Nexø: *Erindringer*, side 138.
 - 28 Sammesteds.
 - 29 Note til side 137 i Nexø: *Erindringer*, side 614f.
 - 30 Nexø: *Erindringer*, side 155.
 - 31 Sammesteds, side 157.
 - 32 *Bornholms Avis* 20. marts 1877.
 - 33 Ifølge Danmarks Meteorologiske Instituts arkiver.
 - 34 Hans Andreas Hansen var ligesom Hans Jørgen Andersen vokset op i Bodilsker. De blev konfirmeret sammen i Bodilsker Kirke 1854.
 - 35 Nexø: *Erindringer*, side 160f.
 - 36 Sammesteds, side 164f.
 - 37 Sammesteds, side 205.
 - 38 Poul Harild: ”Den gamle lærer havde sit hyr med Nexøungerne”, *Bornholms Tidende* 2. august 1991.
 - 39 Nexø: *Erindringer*, side 193f.
 - 40 Sammesteds, side 194f.
 - 41 Sammesteds, side 195.
 - 42 H.A. Brorson: ”Nu, Gud skee lof, at stunden”, *Troens rare Klenodie, Samlede Skrifter*, II, side 324. Retskrivningen er her moderniseret.
 - 43 Nexø: *Erindringer*, side 200f.
 - 44 ”Denne Barndomsven – han var nu Snedkermester – havde set paa Lejlighed til os og ogsaa forhørt sig om Arbejde til Far”, Nexø: *Erindringer*, side 145f.
 - 45 Medlemsprotokoller eller lignende arkivalier fra Luthersk Mission i Nexø for de pågældende år har ikke kunnet opspores.
 - 46 *Holstebro Dagblad* den 4. april 1927.
 - 47 Landinspektørens udstykningssag er dateret 11. november 1878 og godkendtes på byrådsmødet 3. december samme år.
 - 48 Ejendommen hæftede til Sparekassen med en panteobligation af november 1882 på 1.400 kroner med førsteprioritet og en anden panteobligation af januar 1883 på 600 kroner til Sode.
 - 49 Ifølge brev af 7. juni 1892 fra kæmner J.A. Marcher i Nexø til Bornholms amt, Børge Houmann: *Digterspire i Spurvevej*, side 30f.
 - 50 Sandsynligvis har højest det yngste barn, Ella Lovise Mainz Andersen, født 1888, endnu været hjemmeboende.
 - 51 Accession 179/132, Det Kongelige Bibliotek.
 - 52 Nexø: *Erindringer*, side 234.
 - 53 I 1850’erne og 1860’ernes somre var 30-40 børn således udskrevet fra Nexø Borgerskole, men i 1883 kun cirka ti.
 - 54 Børge Houmann (red.): *Jakob Hansens breve til Martin Andersen Nexø. Bidrag til belysning af et venskab*.
 - 55 Sammesteds, side 31f.
 - 56 Nexøs forord til Jakob Hansens posthumt udgivne novellesamling *Golgatha*, Børge Houmann (red.): *Jakob Hansens breve til Martin Andersen Nexø*, side 11f.
 - 57 Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IIIa, 553, Det Kongelige Bibliotek. Hans Harild henviser til Alexander Schumachers *Ludvig Bødtker. Et Digterliv*.
 - 58 Nexø: *Erindringer*, side 329.
 - 59 Sammesteds, side 330.
 - 60 Sammesteds, side 539.
 - 61 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 61.
 - 62 Dødsannonce i *Bornholms Tidende* 4. april 1888.
 - 63 *Østjællands Folkeblad, Køge* 10. juni 1939
 - 64 Nexøs tale på Bellahøj 26. juni 1939, udskrift af Danmarks Radios stemmearkiv, nummer 243.
 - 65 Nexø: *Erindringer*, side 378f. og side 659, note til side 369, ”Engelsk eller Tysk”.
 - 66 Sammesteds, side 364.

Noter til 2. kapitel. Højskolen

- 1 Nexø: ”Den danske Folkehøjskole”, *Kultur og barbari*, side 66.
- 2 Mens der i 1862-1863 kun havde været femten højskoler med tilsammen knap 500 elever, blev der i 1865-1867 oprettet 25 nye højskoler, og antallet af elever nåede 1.000

- om året. Herefter steg det år for år, til det i 1875-1876 nåede 4.000. Her stabiliserede tallet sig i det følgende årti, hvorefter det atter steg.
- 3 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 92ff.
 - 4 *Bornholms Tidende* 7. marts 1888.
 - 5 Nexø: *Erindringer*, side 339.
 - 6 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 94ff.
 - 7 Sammesteds, side 100f. Christensen mødte dog i begyndelsen kirkepolitisk modstand fra de højirkelige. Da han i 1873 indførte salmebogen med det netop udkomne til-læg, som for halvdelens vedkommende bestod af Grundtvig-salmer, havde *Bornholms Avis* således bragt en række anonyme artikler, som angreb ham stærkt.
 - 8 Niels Nielsen: *En by vokser til – Rønne 1890-1914*, side 100.
 - 9 Nexø: *Erindringer*, side 338.
 - 10 Blandt de øvrige stiftere sås byrådsmedlem og direktør for Bornholms Maskinfabrik Herman Blem, arkitekterne og bygmestrene Otto Kristian Bidstrup og Mathias Bidstrup, som var fætre. Brodersen var gift med Otto Bidstrups søster. I det daglige bestyredes højskolehjemmet af frøken Karen Holm, der tidligere havde været husbestyrerinde for Brodersen.
 - 11 Otto Bidstrup: "Nogle erfaringer", IV, *Jul paa Bornholm* 1958, side 31.
 - 12 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 104ff.
 - 13 Nexø: *Erindringer*, side 374. Der hentydes til Bjørnsøns roman *Det flager i Byen og paa Havnen*.
 - 14 *Jakob Hansens breve til Martin Andersen Nexø*, side 71.
 - 15 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954*, side 277, brev nummer 689 af 18. oktober 1945 til Michael Sukennikov.
 - 16 Nexø: *Erindringer*, side 372.
 - 17 Nexø: *Midt i en Jærntid*, 1, side 69f.
 - 18 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 86ff. og 617f.
 - 19 *Adressebog for Engeline Hansen*, utrykt, privateje.
 - 20 Ifølge meddelelse fra Engeline Kirstine Skovgaard Hansens niece, Anna Engeline Skovgaard, Rønne.
 - 21 I april 1893 vurderedes ejendommen til at være 16.000 kroner værd. Højskoler med et tilsvarende lille opland rådede typisk over kapitalværdier på en eller to tredjedele heraf. Eller sagt på en anden måde: Skolen var fra begyndelsen projekteret alt for stort i forhold til de lokale muligheder, og det blev et sisfyosarbejde for dens skiftende forstandere at skaffe elever. Skolens historie er udredt nærmere i Henrik Yde: "Bornholms Folkehøjskole i Østermarie og dens sidste forstander", *Bornholmske Samlinger* 1988.
 - 22 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 625.
 - 23 Fagene omfattede oplæsningsøvelser, sproglære, retskrivning og stil, skønskrivning, 'skriftlæsning', oplæsning af nordiske forfattere, fædrelandshistorie, geografi, tavleregning, geometrisk tegning, frihåndstegning, landmåling, naturhistorie samt 'naturlære'.
 - 24 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 132ff.
 - 25 Alfred Foverskovs meddelelse 19. august 1887 i *Schema, der bliver at udfylde af Ansøgerne om Understøttelse til det Folke-højskolerne bevilgede tilskud af Statskassen*, Steenstrups Embedsarkiv, Rigsarkivet.
 - 26 Man har sunget efter den lokale sangbog *Danske Sange, samlede af C.H. Skaumand* (1870), efter Morten Eske-sens *Nordiske Sange til Brug ved Folkemøder, Skytteforeninger og Skoler*, 2. Samling (1875) eller efter den dengang mest udbredte højskolesangbog, den såkaldte Møllerup-sangbog, udgivet af Jens Bek og N. Johan Larsen fra 1888, *Sangbog for den danske Folkehøjskole*. Og efter salmebogen.
 - 27 Nexø: *Erindringer*, side 397.
 - 28 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 134ff. og 625ff.
 - 29 *Aarbog for Folkeskolen for Aaret 1897 med Kalender for 1898*, side 123.
 - 30 Notat fra 1881 i *Optegnelser fra Højskolebesøg m.m. 1876-88*, I, notesbog nummer 10, Steenstrups Embedsarkiv, Rigsarkivet.
 - 31 Nexø: *Erindringer*, side 390.
 - 32 *Jakob Hansens breve til Martin Andersen Nexø*, brev af 11. maj 1890, side 37f.
 - 33 Nexø: *Erindringer*, side 406f.
 - 34 *Jakob Hansens breve til Martin Andersen Nexø*, brev af 22. marts 1890, side 34.
 - 35 Hans Harild til Martin Andersen 31. maj 1890, Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch IIIa, 553, Det Kongelige Bibliotek.
 - 36 "De Levendes Land", *Grundtvigs Sang-Værk*, 3.1, *Salmer og kristelige digte*, side 199.
 - 37 Referat af talen ved Den internationale Højskoles forstan-der, Peter Manniche, *Højskolebladet*, 16. oktober 1925.
 - 38 *Bornholms Tidende* 3. april 1889.
 - 39 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 169ff.
 - 40 Nexø: *Erindringer*, side 433.
 - 41 Sammesteds, side 434.
 - 42 Ifølge *Meddelelser fra den udvidede Folkehøjskole i Askov 1890-91 ved Ludvig Schröder*, side 17 og 20.

- 43 Hans Lund: *Askov Højskole 1865 – 1915*, side 218.
- 44 Nexø: *Erindringer*, side 439.
- 45 1891-1892 modtog ti andre elever ligesom han hel eller halv friplads, i 1892-1893 seksten andre. Den første sæson var der seks andre håndværkere, heriblandt en anden skomager, og ti købstadsboere, den anden sæson syv andre håndværkere, heriblandt endnu en skomager, og tre andre købstadsboere. Der var også fire bornholmere. Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 188ff.
- 46 Kapsel mærket 1892-93 *Karle og Piger*, Askov Højskoles arkiv.
- 47 Martin Andersen til M.A. Knaapinen, 8. marts 1892, Ny Kongelig Samling 4075⁴, Det Kongelige Bibliotek.
- 48 Nexø: *Erindringer*, side 448.
- 49 Marten Refslund Poulsen: *Erindringer. Første Del. Opgangstider i Nordslesvig*, side 39.
- 50 Gyrithe Müllers breve til hjemmet, brev af 3. december 1892, Askov Højskoles arkiv.
- 51 Askov Højskoles arkiv.
- 52 Sammesteds.
- 53 Sammesteds.
- 54 Nexø: *Erindringer*, side 434.
- 55 Sammesteds, side 539.
- 56 Nexø til Mathilde Snabe 27. september 1943 og 18. juni 1945, Ny Kongelig Samling 4075⁴, Det Kongelige Bibliotek.
- 57 Nexø: *Erindringer*, side 457.
- 58 Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IIIa, 553, Det Kongelige Bibliotek. Det ældste bevarede brev fra fru Molbech til Martin Andersen er fra 23. november 1893.
- 59 I *Alt er som bekendt erotik*, side 152 kolporterer Jørgen Haugan et ubekræftet rygte om, at Martin Andersen skulle være far til frøken Mathilde Molbechs ældste barn, og at hans forhold til frøken Molbech således skulle være mindre søskendeagtigt end erotisk. Rygtet, som oprindeligt er sat i omløb af Nexøs anden kone, Grethe f. Frydenlund Hansen, på et tidspunkt efter hendes skilsmisse fra Nexø, er afvist som grundløst af Knud Bjarne Gjesing i dennes anmeldelse af Haugans bog i *Nordica* 1999, side 232f., men er med Haugan som kilde siden blevet viderekolporteret af den schweiziske skandinavist Aldo Keel i dennes Nexøbiografi *Der trotzige Däne*, side 44f.
- 60 Foruden de trykte kilder baserer afsnittet sig på den bevarede del af brevvekslingen mellem Nexø, fru Molbech og Mathilde Molbech, gift Snabe, samt på sidstnævntes utrykte erindringer og på mundtlig og skriftlig meddelelse i 1988 fra Mathilde Snabes datter, Anne Marie Molbech Lamberg, født 1909.
- 61 Nexø: ”Retur”, *Taarnet*, april-september 1894, side [188]. Digtet er signeret ”Martin Andersen”. I senere optryk foretog Nexø adskillige stilistiske ændringer.
- 62 Nexø: *Erindringer*, side 441.
- 63 Sammesteds, side 389.
- 64 Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch II, 4, Det Kongelige Bibliotek.
- 65 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 40, brev nummer 3 af 27. april 1895 til Holger Begtrup.
- 66 Nexø: *Erindringer*, side 533.
- 67 Andre prosafragmenter og digte er trykt i Børge Houmann: *Digterspire i Spurvelev*, side 20ff og 39f., samt i Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 258ff., 291f., 327f. og 333ff.
- 68 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 227, brev nummer 158 af 14. maj 1915 til Sophus Michaëlis.
- 69 Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch I, 44, Det Kongelige Bibliotek.
- 70 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 262ff., og mere generelt Hans Henrik Hjermitslev: ”Grundtvigianernes møde med Brandes og darwinismen”, Kristoffer Garne og Johan Christian Nord (red.): *Efter Georg*, side 177ff.
- 71 Jakob Hansen til Martin Andersen 19. marts 1893, *Jakob Hansens breve til Martin Andersen Nexø*, side 60.
- 72 Oversat fra tysk efter koncept til brev fra Nexø til Josef Strasser 14. april 1931, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch II, 20, Det Kongelige Bibliotek. Brevet er gengivet i sin helhed på originalsproget i Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 645ff.
- 73 Nexø: *Erindringer*, side 444.
- 74 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 267ff.
- 75 Ludvig Schrøder: *Meddelelser fra den udvidede Folkebojskole i Askov 1881*, side 6.
- 76 Nexø: ”Poul la Cour”, *Kultur og barbari*, side 25.
- 77 Poul la Cour i brev til Hulda la Cour 18. August 1878, citeret efter H.C. Hansen: *Poul la Cour, grundtvigianer, opfinder og folkeophyger*, side 141.
- 78 Nexø: ”Poul la Cour”, *Kultur og barbari*, side 24f.
- 79 Pjotr Kropotkin: *Gensidig Hjælp*, side 268.
- 80 Jævnfør undertitlen på Kropotkins værk: *Mutual aid, a factor of evolution*.
- 81 Nexø: *Ditte Menneskebarn*, side 24.
- 82 Nexø: *Erindringer*, side 464.
- 83 Referat af foredraget i *Bornholms Tidende* 21. september 1888.

- 84 Eline Begtrup til Martin Andersen 18. februar 1895, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IIIa, 61, Det Kongelige Bibliotek.
- 85 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 282 og 649.
- 86 Sammesteds, side 281.
- 87 Gyrithe Müllers breve til hjemmet, breve af 3. og 7. december 1892, Askov Højskoles arkiv.
- 88 Eline Begtrup til Nexø 24. juni 1939, det vil sige to dage før hans 70-års fødselsdag, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IIIa, 61, Det Kongelige Bibliotek.
- 89 For eksempel udtrykt således:
 Det ægteskabelige Forhold mellem Kristus og Menigheden, som Mand og Kvinde, Brudgom og Brud, *Adam og Eva*, svarer nemlig aabenbar til det oprindelige og uforanderlige Grund-Forhold ved Ordet mellem Gud og Menneske, Aand og Støv, Himmel og Jord, og maa, naar det kun er sandt og virkeligt, føre til Forklaringen af dette lige saa hemmelighedsfulde Forhold. Der kan nemlig ikke gives noget andet sandt og virkeligt Forhold mellem den levende Guds Aand, der, som den højestes Kraft udretter alt i alle, og Mennesket, skabt i Guds Billede af Jordens Støv, end mellem den alt *Givende* og den alt *Modtagende*, den virkende og den paavirkede, (som vi med bekendte Kunst-Ord kalder det aktive og det passive); og naar dette Forhold tages venlig og hjærtelig, da spejler det sig klart i det kjærlige, ægteskabelige Forhold mellem *Mand* og *Kvinde*, saa at, da Kristi og hans Menigheds indbyrdes Forhold netop levende skal udtrykke det hjærteligste og kjærligste Forhold mellem *Gud* og *Menneske* som et fuldkomment Fællesskab – ”alt mit er dit, og alt dit er mit” – saa kan det i Menneske-Sproget ej finde noget sandere levende Udtryk end *Ægteskabet*, tænkt og taget i sin paradisiske Uskyldighed og i den himmelske Fuldkommenhed af Kjærligheds-Baandet, som virkelig hjærtelig gjør to til eet.
 N.F.S. Grundtvig: *Kirke-Speil eller Udsigt over den christne Menigheds Levnetsløb*, side 36.
- 90 Nexø: *Dryss*, side 176f.
- 91 Se hertil Anker Gemzoe: ”En sammensat gigant. Officiel opposition til Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv* I-II, København 1991”, *Arbejderhistorie* 39, side 22ff.
- 92 Alfred Foverskov til Martin Andersen 31. oktober 1892, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IIIa, 253, Det Kongelige Bibliotek.
- 93 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 299f.
- 94 Nexø: *Erindringer*, side 476.
- 95 Klaus Berntsens programerklæring, ”Til Læseren!”, i første nummer af *Friskolens Tidende* 1893, side 7.
- 96 ”Des Nachts musste ich mir die Fächer aneignen, in denen ich am Tage unterrichtete; und ich fühlte mich voll auf glücklich bei diesem Leben zwischen Büchern und Kindern”, efterskrift til Nexø: *Schwarze Erde, Drei Novellen*, side 61.
- 97 Ifølge hans regnskabsbog, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IV, 13, Det Kongelige Bibliotek.
- 98 Ifølge brev fra fru Molbech 28. november 1893, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IIIa, 696, Det Kongelige Bibliotek.
- 99 Nexø: *Erindringer*, side 458.
- 100 ”St. Hansaften paa Bornholm. Et Øjebliksfotografi” i *Fyns Stiftstidende* 10. juli 1893, særtryk (1994), side 5.
- 101 Sammesteds, side 14.
- 102 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 27 og side 657, note 27.
- 103 Jørgen Haugan: *Alt er som bekendt erotik*, side 82.
- 104 *Friskolens Tidende* 25. januar 1894, side 31f.
- 105 Nexø: ”Askov!”, *Højskolebladet* 7. september 1894.
- 106 Nexø: ”Højskolens Jubilæum”, Ny Kongelig Samling 4075⁴, accession 1984/17, Det Kongelige Bibliotek. Om manuskriptets proveniens, se Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 348f.

Noter til 3. kapitel. Mod syd

- 1 *Friskolens Tidende* 5. april 1894.
- 2 Nexø til ukendt norsk adressat 1. juli 1894, Ny Kongelig Samling 4075⁴, Det Kongelige Bibliotek.
- 3 Nexø til Jacob Appel 28. december 1894, *Danske Udsyn* 1988, side 334ff.
- 4 Fru Molbech til Martin Andersen 30. marts 1894, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IIIa, 696, Det Kongelige Bibliotek.
- 5 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 36f., brev nummer 2 af 4. oktober 1894 til Holger Begtrup.
- 6 Børge Houmann: *Digterspire i Spurvevej*, side 68f.
- 7 Nexø: *Erindringer*, side 460.
- 8 Eline Begtrup til Martin Andersen 18. februar 1895, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IIIa, 61, Det Kongelige Bibliotek.
- 9 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 130f.
- 10 Sammesteds, side 397.
- 11 Rejsebrevene er genudgivet af Børge Houmann (red.): *Til og i Australien. Rejsebreve meddelte af Martin Andersen-Nexø*.

- 12 Et fyldigt udvalg af disse tidlige rejsebrev findes optrykt i Nexø: *Rejsekskildringer*.
- 13 Nexø: "En Rejsefælle!", *Bornholms Tidende* 13. december 1894.
- 14 Nexø: "Over Brenner", *Bornholms Tidende* 29. december 1894, *Rejsekskildringer*, side 17ff.
- 15 Fru Molbech til Nexø 31. marts 1895, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IIIa, 696, Det Kongelige Bibliotek.
- 16 Sammesteds.
- 17 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 368.
- 18 Fru Molbech til Nexø 6. august 1895, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IIIa, 696, Det Kongelige Bibliotek.
- 19 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 371 og Henrik Yde: "Efterskrift" til Nexø: *Soldage*, side 248.
- 20 Nexø: *Erindringer*, side 530.
- 21 Hun eller hendes mand må have indskrevet sig i hotelbogen for Hotel Sole i Pompei 1895, hvor Nexø skal have gæstet dem. Hotellet med samt hotelbøger blev imidlertid totalt ødelagt af et amerikansk bombardement under 2. Verdenskrig. Foreløbig har heller ikke andre søgninger kunnet spore parret.
- 22 Et bordelbesøg i Rom i følgeskab med fortællerens ven "Maleren" er skildret i Nexøs utrykte, første romanforsøg. Det var genremaleren H.A. Brendekilde, der stod model til romanfiguren "Maleren". Se også Nexø: *Morten bin Røde*, side 46f.
- 23 Nexø: *Erindringer*, side 527.
- 24 Fru Molbech til Nexø 31. oktober 1895, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IIIa, 696, Det Kongelige Bibliotek.
- 25 "Røvere", *Bornholms Tidende* 11. juli, dateret "Venezia, den 6. Juli 1895" og "Emigranter", *Bornholms Tidende* 5. oktober, dateret "Granada, den 26. September 1895".
- 26 Huset omtales i *Soldage*, side 151 som "en pudsigt lille to-etages Rønne, som lukkede for Gydens ene Ende." På den nuværende adresse Calle Aguirre 1, et hjørnehus ud mod Calle Elvira, ligger en mindre tre-etages ejendom.
- 27 Nexø: "Spanien og Kuba" I-III, *Bornholms Tidende* 5., 13. og 20. marts 1896.
- 28 "Hverdagsliv i Spanien" IV, *Bornholms Tidende* 20. februar 1896, Nexø: *Rejsekskildringer*, side 89.
- 29 Nexø: "Guerilla", *Illustreret Tidende* nr. 15, 12. januar 1895.
- 30 *Illustreret Tidende* nr. 32, 10. maj 1896 og nr. 8, 22. november 1896; fortællingerne fik siden de kortere titler "En Kvinderevolution" og "La Concha".

Noter til 4. kapitel. Lærergerning

- 1 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 660, note 1.
- 2 Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IV, 1, Det Kongelige Bibliotek. Større dele af notesbogens indhold er trykt i Børge Houmann: *Den unge mands egne papirer*.
- 3 K.K. Nicolaisen: *Martin Andersen Nexø*, side 24.
- 4 Søren Alkærsig til August F. Schmidt 28. august 1936, A.F. Schmidt: *Memoirer og Breve*, side 40f.
- 5 En tilsvarende forældremodvilje havde Martin Andersen været udsat for på Bornholm i 1890, da han var blevet afvist ved døren af faderen til sin højskoleveninde Henriette ("Jette") Leopoldine Dam; faderen var gårdmand på en 30 hektar stor gård; se Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 160ff.
- 6 Nexø til Mathilde Snabe 4. marts 1942, Ny Kongelig Samling 4075⁴, Det Kongelige Bibliotek.
- 7 Ifølge hans regnskabsbog, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IV, 13, Det Kongelige Bibliotek, måtte han i løbet af de næste par år optage adskillige smålån hos sine venner i Askov, ligesom han afdrog længe på en gæld til en skræddermester i Nexø.
- 8 Nexø til Margrethe Thomsen 21. september 1896, Tilg. 396, Det Kongelige Bibliotek.
- 9 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 662, note 9.
- 10 Sammesteds, side 664, note 1.
- 11 Sammesteds, side 386f.
- 12 Sammesteds, side 387.
- 13 Nexø: "Et Minde", Aage Thomsen Brandmose (red.): *Børup-Bogen – Højskolen gennem 30 Aar 1891-1921*, side 34.
- 14 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 388.
- 15 Sammesteds, side 390.
- 16 Sammesteds, side 391ff.
- 17 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 46, brev nummer 6 af 5. november 1899 til Johan Skjoldborg.
- 18 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 209.
- 19 *Politiken* 20. juni 1936.
- 20 Eksamensopgivelserne er anført i Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 665, note 23.
- 21 Interview i *Østjællands Folkeblad*, Køge, 10. juni 1939.
- 22 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 208.

Noter til 5. kapitel.

Ungdomsforfatterskabet

- 1 Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954, side 130, brev nummer 605 af 4. marts 1940 til hans oversætter til russisk, Anna Hansen.
- 2 Nexø: *Samlede fortællinger*, III, side 123ff.
- 3 Nexø: *Ægteskab og fri Kærlighed*, side 14f.
- 4 *Dansk litteraturhistorie*, 7, side 143.
- 5 Også på originalmanuskriptet af "Retur" tilføjede Nexø senere: "Trykt i 'Taarnet'", Ny Kongelig Samling 4075⁴, Det Kongelige Bibliotek.
- 6 Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936, side 393, brev nummer 292 til K.K. Nicolaisen af 11. april 1923.
- 7 Henrik Yde: "Efterskrift" til Nexø: *Samlede fortællinger*, IV, side 19.
- 8 Nexø: Indledning til "En Kvinderevolution", *Social-Demokraten* 5. december 1948.
- 9 Nexø til Margrethe Thomsen 9. december 1896, Tilg. 396, Det Kongelige Bibliotek.
- 10 Det kan ikke afgøres med sikkerhed, hvilken af fortællingerne "Lotterisvensken" og "Lille Barn Uskyld" der er skrevet færdig først. I breve til Margrethe Thomsen, Tilg. 396, Det Kongelige Bibliotek, melder han "Lille Barn Uskyld" næsten færdig 4. december 1896; fem dage senere melder han "Lotterisvensken" helt færdig.
- 11 "Lotterisvensken" blev filmatiseret af DEFA, Berlin, DDR med drejebog af Joachim Kunert og Jens Gerlach og med Joachim Kunert som instruktør. Filmen havde premiere i Berlin 26. juni 1959, det vil sige på Nexøs 90-års fødselsdag.
- 12 Nexø: "Lotterisvensken", *Samlede fortællinger*, I, side 47.
- 13 Nexø: "Manuela", *Samlede fortællinger*, I, side 103.
- 14 Sophus Claussen i *Taarnet*, juni 1894, side 126. Der hentydes til den nordiske mytologiske beretning om Balders skib Ringhorne, det største i Asgård; ved Balders død blev han gravsat på skibet, som derpå blev stukket i brand.
- 15 Nexø: "La Concha", *Samlede fortællinger*, I, side 87.
- 16 Flere anmeldelser er gengivet eller refereret i Henrik Yde: "Efterskrift" til *Samlede fortællinger*, IV, side 19ff.
- 17 *Kristeligt Dagblad* 22. oktober 1898.
- 18 *Lolland-Falsters Folketidende* 15. oktober 1898.
- 19 *Politiken* 22. september 1898.
- 20 Førstetryk i *Flyvende Blade* 10. april 1875.
- 21 Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954, side 393, brev nummer 751 af 9. juni 1952 til Aleksander Dymisz.
- 22 Litteraturhistorikeren Knud Bjarne Gjesing har påpeget en overensstemmelse mellem grundholdningen i Nexøs ungdomsromaner og den samtidige 'James-Lange-teori' i psykologien, der ville reducere alle bevidsthedsfænomener til reflekser af fysiologiske tilstande. Knud Bjarne Gjesing: "Det moderne sammenbruds mænd – og kvinder", Kristoffer Garne og Johan Christian Nord (red.): *Efter Gæ-org*, side 68ff.
- 23 *Politiken* 11. november 1899.
- 24 *Kristeligt Dagblad* 20. november 1899.
- 25 Det pågældende eksemplar af *En Moder* beror i dag sammen med andre af Nexøs bøger, som han forærede fru Molbech og frøken Mathilde, gift Snabe, i museet Martin Andersen Nexøs Mindestuer. Om Nexøs dedikationer til fru Molbech, se Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 401.
- 26 Nexø: *Erindringer*, side 539.
- 27 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 402ff og side 666, note 14.
- 28 Nexø: *En Moder*, side 191f.
- 29 I 1991 udkom Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, hvori *En Moder*'s karakter af nøgleroman om livet i Villa Spurvely er afdækket side 397ff. og side 665ff.
- 30 Sammesteds, side 405f. og side 666f., note 16.
- 31 Brev fra Nexø til Gyldendal, dateret "Januar 1905", Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch III 3, Det Kongelige Bibliotek. Brevet anvendtes af forlaget i annoncer for *Mulds kud. Anden Samling*.
- 32 Henrik Pontoppidan: "Mulds kud", *Danmark. Illustreret Kalendar for 1889* udgivet december 1888 af Journalistforeningen i København. Fortællingen blev senere omarbejdet og fik den ny titel "Forbandelsen", *Kroniker* (1890); efter omarbejdelsen forsvandt mulds kudstemaet ikke blot fra titlen, men også fra fortællingen selv.
- 33 Begivenhedsforløbet er udredt af Vilhelm Petersen: "Baggrunden for Martin Andersen Nexøs novelle 'Frænke'", *Bornholmske Samlinger*, II. Række, 4. Se også noter til "Frænke", Nexø: *Samlede fortællinger*, IV, side 195ff.
- 34 Nexø: *Samlede fortællinger*, I, side 129.
- 35 Sammesteds, I, side 130.
- 36 Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921, side 47, brev nummer 7 af 5. december 1900 til Johan Skjoldborg.
- 37 Til L.C. Nielsen skrev Claussen 20. december 1900:
Aldrig har jeg set Hr. Jacob Hansen før i Gaar, da han kom og udbad sig min Støtte til et radikalt, realistisk Ugeblad, som er inflammet af Tanddoktor Nielsen, Hørups Svigersøn [sagfører Vilhelm Nielsen, gift med Vigggo Hørups datter, tandlæge Ellen Hørup], og skal have J. H. & Andersen-Nexø som Redaktører og trykkes i Politikens Trykkeri med Støtte oppefra. Jeg blev saa rasende over radikalt-realistisk, som endda ikke er Bladets officielle Titel, men noget Jakob Hansen og Grynterne har i sig indvendig – at jeg maatte

gøre en lang Digression om organiserede Idioter og Organ for den upoetiske Sans. Jeg forhaanede dem til sidst ved at love min Støtte, og Jakob haanede mig ved at sammenligne mig med Drachmann og fortælle, at en Jærnbanemand af hans Bekendtskab ikke læste andre Lyrikere end os to. – Ogsaa Stuckenberg, Sven Langes – og formodentlig Deres – Pegasus skal ind i denne By og gaa paa fire ... Dog lad Bladet opstaa og Nødvedigheden for Poesi vise sig ved Redaktionsdøren, og Gud vil sagtens raade alt til det bedste.

Frans Lasson (red.) *Sophus Claussen og hans kreds. En digters liv i breve*, I, side 359f.

- 38 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 48, brev nummer 8 af 18. december 1900 til Johan Skjoldborg.
- 39 *København* 20. november 1900.
- 40 *København* 10. januar 1901.
- 41 Nexø: "Metoder. I", *København* 18. januar 1901.
- 42 Nexø til Margrethe Thomsen 29. september 1897, Tilg. 396, Det Kongelige Bibliotek.
- 43 Nexø til Margrethe Thomsen 26. oktober 1896, Tilg. 396, Det Kongelige Bibliotek.
- 44 Nexø: *Familien Frank*, side 230.
- 45 Sammesteds, side 1.
- 46 Sammesteds, side 103.
- 47 *Kristeligt Dagblad* 11. juni 1901.
- 48 Nexø: *Drys*, side 20.
- 49 Sammesteds, side 1.
- 50 Sammesteds, side 405.
- 51 Sammesteds, side 453f. Det første udråbsteg i citatet: "Spild, her lægger vi din Kærlighed!" er her rettet som en formodet tekstfejl fra et umotiveret spørgsmålstegn i romanens førstetryk.
- 52 Nexø: *Erindringer*, side 12f.
- 53 Synspunktet blev først fremsat 1919 i K.K. Nicolaisen: *Martin Andersen Nexø*, side 34ff., senere af blandt andre Faith og Niels Ingwersen: *Quests for a Promised Land. The Works of Martin Andersen Nexø*, side 47f.
- 54 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 64, brev nummer 26 af 10. juli 1902 til Karl Larsen.
- 55 Associate professor Jesper Vaczy Kragh, Københavns Universitet og Medicinsk Museion, skriver i mail af 3. februar 2017: "Jeg har ikke set den danske brug af begrebet 'blød hjerne' i journaler og litteratur fra den periode, men det skyldes givetvis, at psykiatere dengang primært brugte latinske betegnelser. Det der, så vidt jeg ved, svarer til 'blød hjerne' er emollitio cerebri eller encephalomalacia. Det kan forekomme efter blodprop. [...] Jensen har nok brugt den danske betegnelse i stedet for den latinske. Ved

dødsfald på sindssygehospitalerne i 1890'erne blev de af dødes hjerner ofte undersøgt [...]."

- 56 Knud Bjarne Gjesing: "I det åndelige ingenmandsland – om Martin Andersen Nexøs tidlige forfatterskab", *Nordica* 1994, side 75.
- 57 Henrik Yde: "Efterskrift" til Nexø: *Samlede fortællinger*, IV, side 118f.
- 58 Lars Peter Rømhild: *Martin Andersen Nexøs forfatterskab for "Pelle Erobreren"*, upubliceret, side 103f., citeret i Henrik Yde: "Efterskrift" til Nexø: *Samlede fortællinger*, IV, side 79.
- 59 Nexø: *Samlede fortællinger*, I, side 226.
- 60 Sammesteds, side 222.
- 61 Sammesteds, side 254.
- 62 Sammesteds, side 211.
- 63 Nexø: "Ungdom", sammesteds, side 239.
- 64 Sammesteds.
- 65 *Politiken* 20. februar 1905.
- 66 *Politiken* 27. februar 1905, Nexø: *Kultur og barbari*, side 7-8.
- 67 Christian Rimestad: *Digtene i Forbør*, side 114.
- 68 Citeret efter Johan Fjord Jensen: *Turgenjev i dansk åndsliv*, side 23.
- 69 Nexø: "Tusindsaarsriget", *Politiken* 9. maj 1904 og "Afløsningsens Time", *Politiken* 28. juni 1904, *Samlede fortællinger*, II, side 171ff.

Noter til 6. kapitel. *Soldage*

- 1 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 74f., brev nummer 39 af september 1903 til Peter Nansen.
- 2 Sammesteds, side 60, brev nummer 22 af 11. april 1902 til Johan Skjoldborg.
- 3 Sammesteds, side 67, brev nummer 29 af 6. september 1902 til Edvard Brandes.
- 4 Udtrykket bruges af Nexø i et udateret brev fra 1901 til Carl Ewald, *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 54, brev nummer 14. Det refererer til en strid med *Social-Demokraten* om et tilfælde af en fagforenings magtmisbrug over for et medlem, se Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 230 ff.
- 5 Nexø: *Soldage*, side 13.
- 6 Jævnfør *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 61, brev nummer 23 af 12. juni 1902 til Niels Bransager.
- 7 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 510, note 3.
- 8 I 1894-1896 opholdt han sig i Italien fra november 1894 til september 1895: Fra Vejen station til Rom, Pompei, Napoli, Palermo, Girgenti, Sirakusa, Taormino, Venedig og Genova. Dernæst efter et kort ophold i Gibraltar nogle uger i Marokko og til sidst september 1895 til april 1896 i

- Andalusien: Algeciras, tyrefægterbyen Ronda, Jerez de la Frontera og muligvis Cadiz, men navnlig Granada, og til sidst afsejling fra Malaga. Hjemkomst til København 12. juni 1896.
- 9 Parret afrejste den 15. august 1902 fra Københavns hovedbanegård, som dengang lå, hvor nu Palads-biograferne og Axelborg ligger. De kørte over Hamburg og Dresden og opholdt sig dernæst i Italien: Rom, Venedig, Messina og Palermo. I november sejlede de til Malaga, Gibraltar og Cadiz, var i Andalusiens hovedstad Sevilla december 1902 til januar 1903, hvor de også besøgte Cordoba. 16. januar 1903 ankom de til Granada, hvor de boede frem til marts og gjorde udflugter til Íllora, Loja og Ronda. I marts forlod de Andalusien over land og rejste via Guadix til Madrid og Barcelona. Ifølge pjecen *Spanien*, side 19 var han også i Valencia. Muligvis besøgte de i Nordspanien desuden Valladolid, nationaldigteren Miguel de Cervantes' hjemby. Hjemkomst til København cirka 7. april 1903.
 - 10 Nexø til Jakob Appel 28. december 1895, Henrik Yde: "Martin Andersen-Nexø: Tre breve til Jacob Appel", *Dansk Udsyn* 1988, side 333.
 - 11 Nexø: *Soldage*, side 9.
 - 12 Sammesteds, side 156.
 - 13 Sammesteds, side 11.
 - 14 Sammesteds, side 24.
 - 15 Sammesteds, side 78.
 - 16 Sammesteds, side 79.
 - 17 Sammesteds, side 113.
 - 18 Sammesteds, side 118.
 - 19 Sammesteds, side 113.
 - 20 Sammesteds, side 78.
 - 21 Sammesteds, side 78f.
 - 22 Sammesteds, side 218.
 - 23 Jørgen Hunosøe: "Den skabende sol. Fælles træk i Martin Andersen Nexøs og Sophus Claussens tidlige forfatterskaber", *Danske Studier* 1996, side 68.
 - 24 Nexø: "Askov", *Højskolebladet* 7. september 1894.
 - 25 Afsnittet bygger generelt på Raymond Carr: *Spain 1808-1939* og Manuel Tunón de Lara: *El Movimiento Obrero en la Historia de España 1832-1936*, 1-3.
 - 26 Nexø: *Soldage*, side 41.
 - 27 Mekanisering af arbejdsprocessen medførte få år efter, at antallet af arbejdersker blev skåret ned til cirka 3.000 i 1906. Men da Nexø besøgte fabrikken ved årsskiftet 1902-1903, var antallet af *cigarreras* så stort som hverken før eller siden.
 - 28 Nexø: *Soldage*, side 40f.
 - 29 Nexø: "Ferrers Spanien" II, *Politiken* 30. oktober 1909, *Rejse-skildringer*, side 166ff.
 - 30 Nexø: *Soldage*, side 59.
 - 31 Sammesteds, side 144.
 - 32 Sammesteds.
 - 33 Sammesteds, side 138.
 - 34 Sammesteds, side 139.
 - 35 Sammesteds, side 142.
 - 36 Sammesteds.
 - 37 Sammesteds, side 147.
 - 38 Sammesteds, side 148.
 - 39 Sammesteds.
 - 40 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 941.
 - 41 Synspunktet er først fremsat af Jørgen Elbek: "Martin Andersen Nexø og hans sammenhæng", *Fundet og søgt. Artikler om digtere og deres baggrund*, side 37.
 - 42 Oplysningerne om fødsler, dødsfald og ægteskaber i familien Molina hidrører fra kirkebøgerne i Iglesia de Nuestra Señora de la Encarnación, Íllora.
 - 43 Accession 1990/140, Det Kongelige Bibliotek.
 - 44 Alle oplysninger om familietraditionens Alfonso Molina Pérez hidrører fra mundtlig meddelelse fra hans datterdatter, Maria Quesada Molina, Íllora, maj 1995. Hun er født i 1935.
 - 45 Karl Larsen: *Modet og den blanke Klinge. En spansk Parafrase*, side 40.
 - 46 Sammesteds, side 91.
 - 47 "Hvordan har De selv det? Jeg har ikke set noget fra Dem i 'Politiken' siden jeg rejste. Forhaabentlig har ikke Sygdom slaaet Dem den blanke Klinge af Hænde." *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 284, brev nummer 197 af 17. februar 1917 til Karl Larsen.
 - 48 Johannes V. Jensen: "Dolores", *Intermezzo* side 4.
 - 49 Sammesteds, side 44.
 - 50 Johannes V. Jensen: *Den gotiske Renaissance*, side 17f.
 - 51 Sammesteds, side 21.
 - 52 Sammesteds, side 17.
 - 53 Jørgen Hunosøe: "Den skabende sol. Fælles træk i Martin Andersen Nexøs og Sophus Claussens tidlige forfatterskaber", *Danske Studier* 1996, og Jørgen Hunosøe og Henrik Yde: "Den skabende sol. II. Fælles træk i Martin Andersen Nexøs og Sophus Claussens forfatterskaber", *Danske Studier* 1997.
 - 54 *Politiken* 23. marts 1904.
 - 55 *Ribe Stiftstidende* 9. december 1903.
 - 56 *Dannebrog* 23. december 1903.
 - 57 *Berlingske Tidende* 14. december 1903.
 - 58 *København* 6. december 1901.
 - 59 *Vestjyllands Social-Demokrat* 16. december 1903.
 - 60 *Politiken* 23. marts 1904.

- 61 Den spanske oversættelse fra 2004 følger derimod første-udgaven og er oversat fra Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs tekstkritiske udgave fra 1995.
- 62 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 262.
- 63 Ifølge Margrethe Andersen Nexøs upublicerede erindringer, Martin Andersen Nexø Fondens Arkiv, Det Kongelige Bibliotek.
- 64 Sammesteds.
- 65 Trykmanuskript til Nexø: *Pelle Erobreren* i Ny Kongelig Samling, 2855 folio, Det Kongelige Bibliotek.
- 66 Kjeld Damgaard: "Espergærde Skole" og "Martin Andersen Nexø og Villa 'Gryet'", Tikøb Kommunes hjemmeside.
- 67 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 388.

Noter til 7. kapitel. Elefantungen. Tilblivelsen og modtagelsen af *Pelle Erobreren*

- 1 Notat fra en materialesamling til *Pelle Erobreren*, Martin Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch I, 907, Det Kongelige Bibliotek
- 2 Nexø: "Pelle Erobreren. Nogle aabenhjærtige Ord om en Bog og dens Skæbne", Røster i Radio 25. juni 1944, Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, side 55.
- 3 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 207ff.
- 4 Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch I 905, Det Kongelige Bibliotek, citeret (upræcist) i Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, side 12f.
- 5 Nexø: "Livsspørgsmål", *København* 13. september 1901.
- 6 Nachtrag (tillæg) til Martin-Andersen-Nexø Nachlass, læg 24, Det Kongelige Bibliotek.
- 7 Nexø til Margrethe Thomsen 5. februar 1898, Tilg. 396, Det Kongelige Bibliotek.
- 8 Nexø til Margrethe Thomsen september 1898, Tilg. 396, Det Kongelige Bibliotek.
- 9 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 584ff.
- 10 Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, side 14.
- 11 Nexø i radiointerview med Statsradiofonien 28. marts 1936, Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, side 53.
- 12 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 517.
- 13 Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch I, 907, Det Kongelige Bibliotek.
- 14 Knud Knudsen: *Dansk fagbevægelses historie frem til 1950 – fra arbejdets perspektiv*, side 171f.
- 15 *København* 27. juli 1901.
- 16 Knud Knudsen: *Dansk fagbevægelses historie frem til 1950 – fra arbejdets perspektiv*, side 293ff.
- 17 Nexø til Margrethe Thomsen 1899, udateret, Tilg. 396, Det Kongelige Bibliotek.
- 18 Nexø til Margrethe Thomsen 4. juni 1899, sammesteds.
- 19 Nexø til Margrethe Thomsen 7. juni 1899, sammesteds.
- 20 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 1052.
- 21 Sammesteds, side 581ff.
- 22 Nexø til Margrethe Thomsen 16. marts 1898, Tilg. 396, Det Kongelige Bibliotek.
- 23 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 974.
- 24 Nexø til Margrethe Thomsen 2. juli 1897, Tilg. 396, Det Kongelige Bibliotek.
- 25 Nexø til Margrethe Thomsen 4. juni 1898, Tilg. 396, Det Kongelige Bibliotek.
- 26 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 936.
- 27 Nexø: *Erindringer*, side 522 og 540.
- 28 *Politiken* 21. marts 1909.
- 29 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 446.
- 30 Ifølge Bornholms Slægts- og Lokalhistoriske Forenings registrant over fødte og døde på Bornholm var hun født den 9. maj 1872.
- 31 Livet igennem luftede Nexø gerne sin bibel- og salmekundskab i uventede forbindelser. Journalisten Karen Tovborg Jensen, der i 1938 blev optaget i DKP's centralkomité samtidig med Nexø, har citeret ham for at udtrykke socialismens mål i disse ord: "Vi skal trække Abrahams skød ned på jorden", Laust Torp Jensen: *Radikalisme, revy og revolte*, side 176. Nexø alluderer her til Lukas 16,19ff. om den fattige Lazarus i Abrahams skød, og måske også til Kingos salme "Keed af Verden, og kier ad Himmelen" ("Far Verden, far vel") med omkvædet i strofe 9-15 "i Abrahams skød, i Abrahams skød". Mere udførligt sammenlignede Nexø i artiklen "Kommunistisk Aand" (1920), optrykt i *Det røde Flag*, side 42, samtidens kommunister med de første kristne. Også i denne artikel alluderer han til 'de fattiges evangelium', som det ofte er blevet kaldt, altså Lukasevangeliet (12,12ff.) med et billede af samfundet som et legeme, hvor hver enkelt leghedsdel har sin bestemte funktion og ikke bør gøre krav på løsreven, selvstændig betydning.
- 32 Forfatterskabets rødder i almuens mundtlige fortælle- og sangtradition og kultur er fremhævet af Faith og Niels Ingwersen i deres fine forfatterskabsanalyse, *Quests for a promised land. The works of Martin Andersen Nexø*.
- 33 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 9.
- 34 Sammesteds, side 221.
- 35 Sammesteds, side 277.
- 36 Dansk Folkemindesamling, 1906/6a 63 og 78.
- 37 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 277.

- 38 Folkkultursarkivet, Svenska litteratursällskapet i Finland, arkivbetegnelse SLS 125, No. 33.
- 39 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 355.
- 40 Sammesteds, side 1045.
- 41 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 947.
- 42 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 26ff. Nexøs salmebog beror i dag hos museet Martin Andersen Nexø Mindestuer.
- 43 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 12. Den pågældende sang, ”Kun een er værdig”, kan synges på Felix Mendelssohn Bartholdys *Lieder ohne Worte*, opus 30, nummer 3.
- 44 Sammesteds, side 488ff.
- 45 Sammesteds, side 856f.
- 46 Trykmanuskript til Nexø: *Pelle Erobreren* i Ny Kongelig Samling, 2855 folio, Det Kongelige Bibliotek.
- 47 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 946f.
- 48 Sammesteds, side 948.
- 49 Sammesteds, side 1002.
- 50 Sammesteds, side 1046.
- 51 Sammesteds, side 1001.
- 52 En nærmere analyse af solsymbolikken i *Pelle Erobreren* findes i Jørgen Hunosøe og Henrik Yde: ”Den skabende sol. II. Fælles træk i Martin Andersen Nexøs og Sophus Claussens forfatterskaber”, *Danske Studier* 1997, side 148ff.
- 53 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954*, side 41, brev nummer 559 af 26. december 1937 til Henrik Pontoppidan.
- 54 Nexø i interview med Statsradiofonien 28. marts 1936, Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, side 53.
- 55 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 77, brev nummer 41 af 27. december 1903 til Peter Nansen.
- 56 Citeret efter Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 518.
- 57 Nexø: *Soldage*, side 65.
- 58 Nexø til forlægger J.L. Lybecker 3. marts 1909, Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch III 2, Det Kongelige Bibliotek.
- 59 *Politiken* 25. februar 1909 og tilsvarende i *Berlingske Tidende* 17. april 1909.
- 60 Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch I, 901, Det Kongelige Bibliotek.
- 61 Sammesteds, Findbuch I, 902, Det Kongelige Bibliotek.
- 62 Nexø: ”Cervantes og Don Quijote”, *Kultur og barbari*, side 16.
- 63 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 9.
- 64 Miguel de Cervantes Saavedra: *Den sindrige ridder Don Quixote de la Mancha*, side 17.
- 65 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 1053f.
- 66 Nexø: ”Cervantes og Don Quijote”, *Kultur og barbari*, side 13.
- 67 Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch I, 901, Det Kongelige Bibliotek.
- 68 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 641 og note til samme, ”Efter-skrift” og noter til *Pelle Erobreren*, side 122. Litteraturhistorikeren Lars Peter Rømhild har desuden udpeget *Don Quixote's* 2. del, kapitel 26 som det ”evidente forbillede” for *Læreaar's* kapitel 11. I disse kapitler obstruerer Don Quijote henholdsvis Far Lasse hver sin teaterforestilling, idet de ikke kan skelne virkelighed fra teater. Rømhild peger desuden mere generelt på på ”Sancho Panzas utrættelige produktion af folkelige ordsprog og mundheld, lige noget for Nexø!”, Lars Peter Rømhild: Anmeldelse af Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, *Danske Studier* 1983, side 155.
- 69 40 sous havde samme værdi som to francs, men Hugo omtaler i *Les Misérables* sølvmonnten som ”une pièce de quarante sous”. Den ældste danske oversættelse, *De Ulykkelige* (1862), oversætter direkte til ”et Fyrretyvesous-stykke”, den anden oversættelse, *De Fattige og Forladte* (1862-1864) ligeledes, hvorimod Frederik Winkel Horn i *Galejsslaven* (1898) med den senere titel *De Elendige* (1912) oversætter til ”Tofrankstykket”. Nexø synes at have kendt alle tre oversættelser.
- 70 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 1037.
- 71 Sammesteds, side 1022.
- 72 Sammesteds, side 990.
- 73 Sammesteds, side 505f.
- 74 Sammesteds, side 600.
- 75 *Jakob Hansens breve til Martin Andersen Nexø*, brev af 29. maj 1908, side 102.
- 76 Dostojevskij: *Forbrydelse og straf*, femte del, kapitel IV.
- 77 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 856.
- 78 Dostojevskij: *Forbrydelse og straf*, sidste kapitel.
- 79 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 855.
- 80 *Breve fra Martin Andersen 1890-1921*, side 52, brev nummer 13 af 14. november 1901 til Johan Skjoldborg.
- 81 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 1038.
- 82 ”[...] und sie wirkten stark auf mir, der letztere zwar abstossend.” *Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954*, side 393, brev nummer 751 af 9. juni 1952 til Aleksander Dymnitz.
- 83 Nexø: *Morten bin Røde*, side 224.
- 84 Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, side 51, Nexøs fremhævelse.
- 85 Sammesteds, side 58ff.
- 86 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 988.
- 87 Sammesteds, side 1053f.

- 88 Thomas Bredsdorff: "Enkelhedens mester", anmeldelse af Nexø *Samlede fortællinger*, *Politiken* 31. juli 2013.
- 89 Børge Houmanns arkiv, Det Kongelige Bibliotek.
- 90 Harald Kidde til Nexø 6. september 1906, efter Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, side 26.
- 91 *Politiken* 21. marts 1909.
- 92 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 838.
- 93 Knud Knudsen: *Dansk fagbevægelses historie frem til 1950 – fra arbejdets perspektiv*, side 309ff.
- 94 *Socialistiske Arbejderblad* 1. og 2. juni 1908. Se desuden Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 340f. og side 529, note 132.
- 95 Om kooperationens idéhistoriske rødder og dens rolle i Gryet, se Anker Gemzøe: *Pelle Erobreren. En historisk analyse*, side 76ff.
- 96 *Jakob Hansens breve til Martin Andersen Nexø*, brev af 12. marts 1906, side 91.
- 97 Henrik Pontoppidan til Nexø 8. marts 1906, Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch IIIa, 830, Det Kongelige Bibliotek.
- 98 *Det ny Aarhundrede*, tredje årgang 1905-1905, side 473f. og 489ff.
- 99 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 87, brev nummer 51 af 20. marts 1906 til Henrik Pontoppidan.
- 100 Nexø: "Henrik Pontoppidan", *Arbejderbladet* 24. juli 1937, *Kultur og barbari*, side 155.
- 101 Sidste bind af Henrik Pontoppidans *Lykke-Per* udkom december 1904, og Nexø har angivet, at denne udgivelse blev udslagsgivende for, at han gik i gang med at realisere sit eget storværk. De fire første kapitler var klar 1. marts 1905, Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, side 23f.
- 102 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 9f.
- 103 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 304ff. og side 522, note 58.
- 104 *Politiken* 10. marts 1906, Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, side 62.
- 105 *Nationaltidende* 12. marts 1905, sammesteds, side 64f.
- 106 *Fyns Social-Demokrat* 12. marts 1905, sammesteds, side 66.
- 107 *Berlingske Tidende* 20. marts 1906, sammesteds, side 68.
- 108 *Folkelæsning* 8. april 1906, sammesteds, side 70.
- 109 *Politiken* 19. oktober 1907, sammesteds, side 74.
- 110 *Social-Demokraten* 15. december 1907, sammesteds, side 78.
- 111 *Social-Demokraten* 15. december 1907, sammesteds, side 80.
- 112 Sven Lange i *Politiken* 25. marts 1909, sammesteds, side 86.
- 113 *Social-Demokraten* 10. april 1909, sammesteds, side 93.
- 114 *Nykjobing Dagblad* (Falster) 21. november 1910, sammesteds, side 99.
- 115 *Social-Demokraten* 4. december 1910.
- 116 *Berlingske Tidende* 7. december 1910, Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, side 107.
- 117 *Politiken* 20. april 1911, sammesteds, side 186.
- 118 *Socialisten* maj-juni 1912, sammesteds, side 187.
- 119 Herbert Iversen: "Om socialistisk kultur", *Socialisten* nummer 3, 1913, sammesteds, side 194f. Herbert Iversens fremhævelse.
- 120 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 124f., brev nummer 84 af december 1910 til Peter Nansen; den nøjagtige dato er klippet af sammen med Nexø's adresse i Berlin, formentlig af Peter Nansen.
- 121 Walther A. Berendsohn: *Martin Andersen Nexø. Hans vej til Verdenslitteraturen*, side 82.
- 122 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø Bibliografi*, side 34f.
- 123 N.P. Jensen i *Nykjobing Dagblad* (Falster) 21. november 1910, Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, side 101.
- 124 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 202, note til brev nummer 143 af 29. maj 1914 til Rasmus Herløv.
- 125 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 539, note 112.
- 126 Henrik Yde: "Efterskrift" og noter til Nexø: *Pelle Erobreren*, III, side 59.
- 127 For detaljer vedrørende oversættelser og udbredelse af *Pelle Erobreren* på fremmedsprog, se generelt Walther A. Berendsohn: *Martin Andersen Nexø. Hans vej til Verdenslitteraturen*, Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø Bibliografi*, side 33 ff. og Henrik Yde: "Efterskrift" til Nexø: *Pelle Erobreren*, III, side 61.
- 128 Martin-Andersen-Nachlass, Findbuch II, 15, Det Kongelige Bibliotek. Manuskriptet er trykt i sin helhed som tillæg til Nexø: *Erindringer*, side 541ff.
- 129 Erika Kosmalla: "'Wenn du einmal Dichter wirst ...' Zur frühen Rezeption Martin Andersen Nexø's in Deutschland", *Nordeuropa-Studien* 18, 1984, side 12f.
- 130 *Politiken* 15. november 1910.
- 131 Nexø: *Erindringer*, side 421.
- 132 *Bornholms Tidende* 19. oktober 1891.
- 133 Nexø: *Erindringer*, side 420.
- 134 Per-Olof Mattsson: *Martin Andersen Nexø. Den nordiska arbetarlitteraturens pionjär*, side 29.
- 135 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 9.
- 136 *Politiken* 14. november 1910.
- 137 Henrik Yde: "Efterskrift" til Nexø: *Pelle Erobreren*, III, side 35ff.
- 138 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 9.
- 139 Her citeret efter Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, side 253.

- 140 Sammesteds.
- 141 Ejnar Thomsen: ”Martin Andersen Nexø” i *Danske Digtere i det 20. Aarhundrede*, side 478.
- 142 Sammesteds, side 480.
- 143 Sven Møller Kristensen: *Digtning og livssyn*, side 7, Møller Kristensens fremhævelse.
- 144 Sammesteds, side 157.
- 145 Johan Fjord Jensen: Efterskrift til *Pelle Erobreren*, her citeret efter Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, side 327.
- 146 Aage Henriksen: ”Kompositionens sprog”, her citeret efter Børge Houmann (red.): *Omkring Pelle Erobreren*, side 358. En gralsroman er ikke en almindelig genrebetegnelse, men hentyder til traditionen fra Chrétien de Troyes’ *Le roman de Percival ou Le conte du Graaal* (’Percival eller Gralsfortællingen’) fra cirka 1190. Dens hovedtema er livets valg situationer og heltens åndelige dannelse. *Percival* kan opfattes som en forløber for dannelsesromanen.
- 147 Anker Gemzøe: *Pelle Erobreren. En historisk analyse*, side 103.
- 148 Jørgen Hunosøe: ”Den skabende sol. Fælles træk i Martin Andersen Nexøs og Sophus Claussens tidlige forfatterskaber”, *Danske studier* 1996, og Jørgen Hunosøe og Henrik Yde: ”Den skabende sol. II. Fælles træk i Martin Andersen Nexøs og Sophus Claussens forfatterskaber”, *Danske studier* 1997.
- 149 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 857.
- 150 Sammesteds, side 947.
- 151 Sammesteds, side 1053.
- 152 Danmarks Statistik begyndte først at registrere hyppigheden af børns fornavne i 1985; man får sine oplysninger herom fra CPR-registeret. For at opgøre antallet af Peller før 1985 måtte man gennemgå kirkebøgerne for alle landets sogne.
- 153 For ét land bør der tages forbehold: Sverige, romanfiguren Pelles fødeland. Her er der ganske vist også mange Peller, men Pelle er et almindeligt svensk diminutiv af / kælenavn for Per – som Lasse for Lars. De svenske Peller er efter alt at dømme navngivet uden særlig tanke på romanen.
- 154 Walter A. Berendsohn: *Martin Andersen Nexø. Hans Vej til Verdenslitteraturen*, side 82.
- 2 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 349.
- 3 N.F.S. Grundtvig: ”Danske Rigsdags-Breve”, III, *Danske- ren, et Ugeblad*, nr. 13, den 6. april 1850.
- 4 Det nøjagtige tidspunkt for indmeldelsen har foreløbig ikke kunnet fastslås. Henvendelser til Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv og til Socialdemokraterne i Helsingør kommune vedrørende eventuelle medlemsprotokoller eller andre relevante arkivalier er ikke blevet besvaret.
- 5 *Social-Demokraten* 4. juni 1911.
- 6 Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch I, 908/1, Det Kongelige Bibliotek.
- 7 Margrethe Andersen Nexø erindringer, Martin Andersen Nexø Fondens Arkiv, Det Kongelige Bibliotek.
- 8 Astrid Ehrencron-Kidde: *Hvem kalder? Fra mine Erindringer Lønkammer*, side 115ff.
- 9 Hun satte som nævnt blandt andet melodi til Nexøs digt ”Folkevisen. (Efter et spansk Motiv)”.
- 10 Jævnfør generelt Flemming Lundgreen-Nielsen: *Det handlende ord. N.F.S. Grundtvigs digtning, litteraturkritik og poetik 1798-1819*.
- 11 Udtrykket er Flemming Lundgreen-Nielsens om Grundtvig i anførte værk, side 890
- 12 *Arbejdervennen. Organ for Daglejere og Tjenestefolk* 30. juni 1913.
- 13 Nexø: ”Fattig og Fremtiden”, *Politiken* 8. juli 1913, *Kultur og barbari*, side 52f.
- 14 Se herom for eksempel Jens F. Jensen: ”Arbejderhøjskolen og det ’socialdemokratiske dannelsesparadoks’” i *Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie* 1981.
- 15 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 404.
- 16 Sammesteds, side 393. Houmann angav side 536, note 66, at originalmanuskriptet befandt sig i hans arkiv. Dette arkiv blev ved Houmanns død overdraget til Det Kongelige Bibliotek, hvor manuskriptet imidlertid ikke er at finde.
- 17 Sammesteds, side 384f.
- 18 Nexø: ”Fattig og Fremtiden”, *Politiken* 8. juli 1913, *Kultur og barbari*, side 56.
- 19 Sammesteds.
- 20 Sammesteds.
- 21 Parolen ’enhver yder efter evne, enhver får efter behov’ tilskrives normalt den ’utopiske socialist’, greven af Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy. Parolen kan dog spores længere tilbage; som Saint-Simons kilde er der blandt andet blevet peget på naturrettslige tanker fra før Den franske Revolution og i sidste ende på den kristne urkommunisme, som den omtales i Apostlenes Gerninger 4,32ff.

Noter til 8. kapitel. Partifælle Nexø

- 1 Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen (red.): *En bygning vi rejser*, I, side 320.

- og i 2. Korintherbrev 8,12ff. Se Henrik Yde: "Langt højere bjerge", *Dansk Kirketidende* september 2018.
- 22 I en scene i Nexø: *Den fortabte Generation*, side 113 er det den sovjetiske politiker og diplomat Maksim Litvinov, som tager 'Morten'/Nexø i skole på dette punkt. Litvinov boede nogle uger i 1920 hos Nexø i Villa Gryet.
- 23 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 394.
- 24 Sammesteds.
- 25 Nexø: "Fattigter og Fremtiden", *Politiken* 8. juli 1913, *Kultur og barbari*, side 56f.
- 26 *Højskolebladet* 16. oktober 1925.
- 27 Pjotr Kropotkin: *Erobringen af Brødet*, side 91.
- 28 Georg Brandes til Edmund Gosse 11. august 1877, Børge Houmann: *Havørn og Proletar*, Kristoffer Garne og Johan Christian Nord (red.): *Efter Georg*, side 105.
- 29 Nexø: "Fattigter og Kirken", *Social-Demokraten* 14. september 1913, *Kultur og barbari*, side 61.
- 30 Sammesteds, side 61ff.
- 31 Freie Volksbühne Berlin, *Werbeheft*, side 25ff.
- 32 Nexø: "Den danske Folkehøjskole", *Social-Demokraten* 28. december 1913, *Kultur og barbari*, side 64f.
- 33 Sammesteds, side 65.
- 34 Nexø: "Poul la Cour", *Politiken* 29. april 1908, sammesteds, side 23.
- 35 Nexø: "Underklasse og Ytringsfrihed", *Social-Demokraten* 29. juli 1913, *Kultur og barbari*, side 58f.
- 36 Sammesteds, side 59.
- 37 Sammesteds, side 60.
- 38 *Revoluten* 22. november 1907.
- 39 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 1041f
- 40 Nexø: *Erindringer*, side 47.
- 41 Victor Hugo: *De elendige*, femte del, første bog, kapitel XVI, side 1432ff.
- 42 Nexø: "Kærlighedsbarnet", *Samlede fortællinger*, I, side 330.
- 43 Sammesteds, side 337.
- 44 Henrik Yde: "Efterskrift" til Nexø: *Samlede fortællinger*, III, side 37 og 126ff.
- 45 Martin-Andersen-Nachlass, Findbuch II, 15, Det Kongelige Bibliotek. Nexø: *Erindringer*, tillæg 1, side 543.
- 46 Nexø: "Idioten", *Samlede fortællinger*, II, side 33.
- 47 Sammesteds.
- 48 Sammesteds, side 36f.
- 49 Den eneste gårdbrand i Poulsker i det halve år, Martin Andersen tjente dér, var den på Tjørnebygaard, som Nexø har skildret i fortællingen "Frænke".
- 50 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 136, brev nummer 93 af 2. maj 1911 til Peter Nansen.

- 51 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø Bibliografi*, side 36 og 87.
- 52 Nexø: "Lykken", *Samlede fortællinger*, II, side 126.
- 53 Sammesteds, side 120f.
- 54 Bo Hakon Jørgensen: "At nå forsvarligt frem. Om myte, samfund og almuens stemme i den nexøske typefortælling 'Lykken'", *Nordica*. 2016, side 125 ff.

Noter til 9. kapitel. 1. Verdenskrig

- 1 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, s. 400ff.
- 2 Nexø: "Ravnene", *Samlede fortællinger*, II, side 131f.
- 3 Nexø: "Ravnene", *Samlede fortællinger*, II, side 133ff.
- 4 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 208ff., brev nummer 146 af 20. august 1914 til Rasmus Herløv.
- 5 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933*, side 111ff. og side 353ff.
- 6 Nexø: *Folkene paa Dangaarden*, side 112.
- 7 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933*, side 119 og side 354f., note 14, samt Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø Bibliografi*, side 39.
- 8 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 232, brev nummer 161 af 26. august 1915 til Rasmus Herløv.
- 9 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 230, brev nummer 160 af 10. juni 1915 til Peter Nansen.
- 10 Peter Nansen til Nexø 14. juni 1915, sammesteds, side 230, note til brev nummer 160 af 10. juni 1915 til Peter Nansen.
- 11 Sammesteds, side 222, brev nummer 154 af 12. februar 1915 til Peter Nansen.
- 12 *Nationaltidende* 5. januar 1916.
- 13 Nexø: "Efteraarstrækket", *Samlede fortællinger*, II, side 223.
- 14 Om Nexø: "Murene" se Anker Gemzøe: "Realisme og myte: To fortællinger i én", *Nordica* 2016, side 111ff.
- 15 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 252, brev nummer 173 af 15. maj 1916 til Rasmus Herløv.
- 16 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexø's liv*, side 557ff.
- 17 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexø's liv*, side 569ff. og Henrik Yde: *Et venskab. Venskabet mellem Martin Andersen Nexø og Johan Borup*, side 10ff.
- 18 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexø's liv*, side 575.
- 19 Sammesteds, side 578ff.
- 20 Brev fra Johan Borup til Nexø 25. juni 1929, sammesteds, side 586.
- 21 Sammesteds.

- 22 Nexø svarede 4. august 1929: "[...] jeg vil gerne for Alvor tage imod det Menneskelige, De ser i mit Liv og mit Arbejde. Og jeg har samme Følelse som De, at De og jeg mødes paa dette Grundlag, og at dem, der staar sammen paa det menneskelige Grund kan intet skille", Henrik Yde: *Et venskab. Venskabet mellem Martin Andersen Nexø og Johan Borup*, side 45.
- 23 Johan Borup: "De nye Folkelag i dansk Litteratur", *Dansk Udsyn* 1924, side 301.
- 24 Johan Borup: *Litterære Udkast*, side 24
- 25 Nexø: *Jeanette*, side 70f.
- 26 Johan Borup: "De nye Folkelag i dansk Litteratur", *Dansk Udsyn* 1924, side 301

Noter til 10. kapitel. *Ditte Menneskebarn*

- 1 Nexø: *Ditte Menneskebarn*, side 24f.
- 2 Udateret brev fra Niels Ström til Nexø, Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch III, Leserbriefe, læg 22, Det Kongelige Bibliotek.
- 3 Jørgen Elbek: "Martin Andersen Nexø og hans sammenhæng", *Fundet og søgt*, side 41.
- 4 *Nordsjællands Venstreblad* 17. november 1917.
- 5 Nachtrag (tillæg) til Martin-Andersen-Nexø Nachlass, læg 7, Det Kongelige Bibliotek.
- 6 Nexø: *Ditte Menneskebarn*, side 120f.
- 7 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 61.
- 8 Nexø: *Ditte Menneskebarn*, side 476 og side 486.
- 9 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 345, note 12.
- 10 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 227.
- 11 Nexø: *Ditte Menneskebarn*, side 584.
- 12 *Politiken* 14. april 1919,
- 13 *Dagbladet* 11. december 1921.
- 14 *Fyens Venstreblad* 24. november 1921.
- 15 *Fyens Social-Demokrat* 9. december 1921.
- 16 Henning Kehler; "Ditte Menneskebarn", *Politiken* 13. og 14. december 1921, *Kronik og Kritik*, side 171.
- 17 Sammesteds, side 177.
- 18 Sammesteds, side 180.
- 19 Henning Kehler; "Ditte Menneskebarn", *Politiken* 13. og 14. december 1921, *Kronik og Kritik*, side 188ff.
- 20 Søren Vasegaard: "Ditte Menneskebarn i russisk Belysning", *Den ny Tid*, november 1923, side 162ff.
- 21 Anker Gemzøe: "Almueradikalismen og det revolutionære moderskab. En analyse af Martin Andersen Nexøs Ditte Menneskebarn", Jørgen Holmgaard (red.): *Analysen af dan-*

ske romaner 2, side 50f. Nexø-citatet står i *Kultur og barbari*, side 207.

- 22 Sammesteds, side 77f.
- 23 Sammesteds, side 79.
- 24 Sammesteds, side 79.
- 25 Sammesteds, side 97f.
- 26 *Dansk litteraturhistorie*, 7, side 188.
- 27 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 281, brev nummer 195 af 25. januar 1918 til Henrik Pontoppidan.
- 28 Sammesteds, side 166f, brev nummer 120 af 25. november 1912 til Henrik Pontoppidan.
- 29 Sammesteds, side 194, brev nummer 139 af 27. december 1913 til Henrik Pontoppidan.
- 30 "[...] den grossen kämpfenden Geistern", *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 473, brev nummer 524 af 24. januar 1936 til *Die Wahrheit*, Prag.
- 31 Nexø: *Ditte Menneskebarn*, side 130.
- 32 "'Jeg tror, det er Hugo der siger, at Hjærtet er den eneste Fugl som bærer sit Bur,' sagde Pelle", Nexø: *Pelle Erobreren*, side 983.
- 33 Victor Hugo: *De Uhyggelige*, 3. del, 5. afsnit, 2. kapitel, side 184, oversat fra: "L'âme aide le corps, et à de certains moments le soulève. C'est le seul oiseau qui soutienne sa cage."
- 34 Nexø: *Ditte Menneskebarn*, side 622f.
- 35 Cervantes: *Don Quixote*, 1. del, 22. kapitel.
- 36 Nexø: "Cervantes og Don Quijote", *Det ny Aarhundrede* 15. maj 1905, *Kultur og barbari*, side 16.
- 37 Sammesteds.
- 38 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954*, side 143, brev nummer 614 af 14. juli 1941 til Knuth Becker.
- 39 F.M. Dostojevskij til Sofja Ivanovna januar 1868, citeret efter Knud Hansen: "Efterskrift" til *Idioten*, side 271f.
- 40 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 385, brev nummer 259 af 9. november 1921 til K.K. Nicolaisen.
- 41 Nexø: *Ditte Menneskebarn*, side 717.
- 42 K.K. Nicolaisen: *Martin Andersen Nexø. En litterær Skitse*, side 7.
- 43 Således opgiver Heinrich Kautz i sin Nexø-monografi *Die Welt des armen Mannes*, side 31, Nicolaisens bog som den biografiske hovedkilde til sin bog.
- 44 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 335, brev nummer 230 af november 1919 til K.K. Nicolaisen.

Noter til 11. kapitel. Kammerat Nexø

- 1 Marie Nielsen til Socialdemokratiets hovedbestyrelse 17. marts 1918, Børge Houmann og Morten Thing: *Venskab og revolution. Martin Andersen Nexøs og Marie Nielsens venskab og politiske virke 1918-24*, side 15f.

- 2 Hun har beskrevet sit lange ophold i varetægtsarrest udførligt i en dagbog, udgivet i sin helhed sammesteds, side 23ff. Den egentlige dom på seks måneders fængsel blev dog afkortet af 'Påskekrisen' i 1920, idet De samvirkende Fagforbund med held krævede løsladelse af alle politiske fanger, herunder Marie Nielsen, se sammesteds, side 111f.
- 3 Sammesteds, side 154ff.
- 4 Børge Houmann: *Nu – eller aldrig*, side 16.
- 5 Sammesteds.
- 6 *Klassekampen* 19. december 1918, *Det røde flag*, side 10ff.
- 7 *Klassekampen* 1. januar 1919, *Det røde flag*, side 15ff.
- 8 *Klassekampen* 1. januar 1919, *Det røde flag*, side 16f.
- 9 Børge Houmann og Morten Thing (red.): *Venskab og revolution. Martin Andersen Nexøs og Marie Nielsen venskab og politiske virke 1918-1924*, side 88.
- 10 Se generelt Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933* samt Børge Houmann og Morten Thing (red.): *Venskab og revolution. Martin Andersen Nexøs og Marie Nielsen venskab og politiske virke 1918-1924*.
- 11 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 378, brev nummer 254 af 13. juli 1921 til K.K. Nicolaisen.
- 12 Nexø: "Sommerbreve, IV. De tomme Pladsers Passagerer", *Social-Demokraten* 26. juli 1916.
- 13 Nexø: "De tomme Pladsers Passagerer", *Samlede fortællinger*, III, side 132.
- 14 Tom Kristensen i anmeldelse af Nexø: *Mod Lyset*, *Politiken* 23. november 1938.
- 15 *Vestjyllands Social Demokrat* 23. september 1921.
- 16 *Arbejderbladet* 9. december 1921.
- 17 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933*, side 350, note 5.
- 18 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 31, brev nummer 274 af 12. juni 1922 til Edvard Gylling.
- 19 *Politiken* 8. marts 1958.
- 20 Nexø: *Den fortabte Generation*, side 234ff.
- 21 Nexø: *To Verdener*, side 68f.
- 22 *Nordsjællands Venstreblad* 31. december 1922.
- 23 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø Bibliografi* registrerer ingen af de artikler, Nexø skrev under Ruslands-opholdet i 1922-1923.
- 24 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933*, side 154ff.
- 25 Nexø: *Mod Døgningen*, side 7.
- 26 Morten Thing: *Portrætter af ti kommunister*, side 134.
- 27 Nexø: *Mod Døgningen*, side 193.
- 28 Sammesteds, side 194.
- 29 Redaktør Harald Tandrup i *Dagbladet* 15. januar 1923.
- 30 *Politiken* 4. januar 1923 og tilsvarende i *Nordsjællands Venstreblad* 31. december 1922.
- 31 *Bornholms Avis* 6. januar 1923.
- 32 *Politiken* 4. januar 1923.
- 33 *Dagens Nyheder* 7. januar 1923.
- 34 Nexø: *Mod Døgningen*, side 111f.
- 35 Nexø: *Mod Døgningen*, side 172.
- 36 Nexø: "Den danske Folkehøjskole", *Social-Demokraten* 28. december 1913, *Kultur og barbari*, side 64.
- 37 *Sovremennoje Obosrenije* nummer 2 1922.
- 38 Oversat fra de tysksprogede manuskripter, Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch I, 435 og 436, Det Kongelige Bibliotek. Den komplette tyske tekst og en oversættelse af den til dansk findes i Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 708ff.
- 39 Nexø: "Den danske litteratur", Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 715.
- 40 Sammesteds.
- 41 Nexø i et svar på en opfordring fra Dansk Forfatterforening 1912 om at støtte oprettelsen af et Brandes-arkiv, Børge Houmann: *Havørn og proletar*, side 25.
- 42 Om Nexø og Brandes' indbyrdes forhold, se generelt Børge Houmann: *Havørn og Proletar*, optrykt i Kristoffer Grane og Johan Christian Nord: *Efter Georg*, side 99ff.
- 43 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 472ff.
- 44 Nexø: "Den danske litteratur", Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 714.
- 45 Sammesteds, side 713.
- 46 Thøger Larsen: "Naturen og Salmerne", *Jyske Noveller*, side 157ff.
- 47 "Die Dänische Literatur" er ikke registreret i Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø Bibliografi*. Den blev første gang trykt i dansk oversættelse og med en efterskrift i *Krabbesholm Højskoles årsskrift* 1986.
- 48 Nexø: *Mod Døgningen*, side 136.
- 49 Sammesteds.
- 50 Sammesteds, side 147.
- 51 Sammesteds, side 136.
- 52 Sammesteds, side 136f.
- 53 Blonskij havde overtaget begrebet arbejdsskole fra den tyske pædagog Georg Kerschensteiner. Dennes mål var at gøre barnet til myndig statsborger, og her spillede praktisk arbejde en væsentlig rolle. Blonskij fandt imidlertid Kerschensteiners arbejdsbegreb gammeldags; det pegede ikke frem mod nutidens industrisamfund, men tilbage mod en uddøende håndværkerkultur.
- 54 Nexø: *Mod Døgningen*, side 137.
- 55 Sammesteds, side 203f.

Noter til 12. kapitel. Eksil i Weimarrepublikken

- 1 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 104, brev nummer 309 af 11. november 1923 til K.K. Nicolaisen. Nexø ønske om at flytte de oprindelige sidste seks kapitler af bog III til bog IV blev først opfyldt i 1974, tyve år efter hans død, med 11. udgave, som Børge Houmann forestod. Uvist af hvilken grund har Houmann desuden flyttet det citat fra Nexøs ”Vaadesang”, der i første udgave stod som motto på titelbladet af bind V, frem, så det kom til at stå foran bind IV, der indleder denne to-bindsudgaves andet bind – uagtet at citatet i alle tidligere to-bindsudgaver stod som i førsteudgaven og i trykmanuskriptet, det vil sige foran bind V.
- 2 Grethe Andersen Nexø: Dagbog fra Ruslandsrejsen, side 50f., upubliceret. ‘Hjalmar’ er maleren og keramikeren Hjalmar Nielsen, ‘Hanne’ hans kone siden 1918, Johanne Kristine Hougaard Nielsen. ‘Else’ er ikke identificeret.
- 3 Nexø i telegram til Jeppe Aakjær, *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 92, note efter brev nummer 300 af 11. juni 1923 til Jeppe Aakjær. Grethe Andersen Nexø havde haft en kortvarig affære med bemeldte Hjalmar Nielsen.
- 4 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 99, brev nummer 307 af 8. oktober 1923 til Marie Nielsen.
- 5 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933*, side 205ff.
- 6 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 221, brev nummer 375 til Anders Christensen af 9. januar 1926.
- 7 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933*, side 169.
- 8 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 222f., brev nummer 375 til Anders Christensen af 9. januar 1926.
- 9 Sammesteds, side 162f., brev nummer 343 til Marie Nielsen af 25. september 1924. Se også Nexøs venskabsdigt til Grethe ved deres afsked, ”Til Grethe”, dateret 23. september 1924, Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933*, side 374f.
- 10 Den 21. september 1924, kort efter at Nexø havde truffet Johanna May, sendte Grethe Andersen Nexø Johanna May et varmt brev, hvori hun udtrykte sin glæde over Nexøs nye forhold. Brevet kan betragtes som et venskabs-tilbud, og det blev besvaret af Johanna May med et tilsvarende varmt brev af 26. september. Brevene er i familieej.
- 11 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 204, brev nummer 363 til Georg Bolgann af 15. september 1925.
- 12 Sammesteds, side 211, brev nummer 368 til K.K. Nicolaisen af 28. november 1924.
- 13 Søren Feldsted Sørensen: manuskript til foredrag på Svankegården, august 1996, upubliceret. Uden for manuskript tilføjede Søren Feldsted Sørensen, at Johanna bar på en bitterhed over for Nexø på grund af gentagne tilfælde af utroskab.
- 14 U. Schulz (udgiver): *Adolf Reichwein – ein Lebensbild in Briefen und Dokumente*, her citeret i dansk oversættelse efter Paul Röhrig: ”Grundtvigs betydning for den tyske voksenuddannelse”, *Dansk Udsyn* 1989, side 45.
- 15 Se generelt Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 484ff.
- 16 Ud fra hans egne foredragsregnskaber (som dog ikke registrerer alle foredrag) kan der opstilles følgende statistik over hans foredrag og oplæsninger i tyske sprogområder på folkebiblioteker, højskoler og i andre fora: I 1925 holdt han elleve foredrag, i 1926 tredive, 1927 nitten, 1928 enogtredive og i 1919 seksogtredive foredrag. (I 1930 holdt han kun foredrag i Danmark.) I januar og februar 1931 var han igen på foredragsturné i tyske sprogområder og holdt på disse to måneder 34 foredrag. Nexøs foredragsregnskaber, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IV, 17, Det Kongelige Bibliotek.
- 17 Buchwald arbejdede i 1912 som prokurator på Insel Verlag i Leipzig, da dette forlag udgav *Pelle der Eroberer* som bog.
- 18 Reinhard Buchwald: *Drei Generationen*, upubliceret; Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 494ff.
- 19 Om Nexøs opfattelse af disse vers fra strofe seks af Grundtvigs sang ”Langt høiere Bjerger”, se Henrik Yde: ”Langt højere bjerger”, *Dansk Kirketidende* september 2018.
- 20 *Højskolebladet* 16. oktober 1925.
- 21 Dets betydning er omstridt, men så meget står fast, at den kreds, der henregnede sig til Hohenrodter Bund, omfattede magtfulde undervisnings- og kulturministerielle embedsmænd, fremtrædende folkeopdragelsespraktikere og nogle af tysk pædagogiks skarpest tænkende videnskabsfolk, kort sagt, en højt kvalificeret forsamling af mennesker med indsigt i og indflydelse på tysk folkeopdragelse. Trods det organisationsklingende navn var Hohenrodter Bund ikke noget forbund med vedtægter og medlemskab, men en art hjernetrust, et selvsupplerende og uformaliseret arbejdsfællesskab.
- 22 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 521ff.
- 23 Sammesteds, side 525f.
- 24 Kunst ist eine Angelegenheit einer abgelebten Zeit, ist Bodensatz, ist die Begleiterscheinung jeder niedergehenden Epoche. Der junge Mensch schafft, der Grossvater wird Künstler. Ibsen, Björnson, Strindberg

haben uns heute nichts mehr zu sagen [...]. Es ist die Tragödie des Einzelnen, losgerissen vom allgemeinen Zusammenhang. Wir haben mit diesen, Alkowitztragödien' rein persönlicher Art nichts mehr zu tun (Nora geht ein in das Nirvana, tatsächlich fängt das Leben da aber ernst an). Es ist also ein Jammer, Künstler zu sein. (Froh dass er selber keiner ist.) In der Vorzeit ging der Sänger voran, der Künstler der Jetztzeit ist Artist. Leben ist Kampf und Auseinandersetzung, körperlich und geistig, und wo es aufhört, ist Tod. Es gibt kein Leben ohne Tendenz und keine Kunst ohne Tendenz; Tendenz ist Beziehung zum heutigen Leben. Wir stehen heute in eine Übergangszeit, die alte und die neue Zeit überschneiden sich. Zur alten Zeit gehörte die Kunst. Die neue Zeit aber macht ihr das nach (proletarische Kunst in Russland). Es kommt aber darauf an, diese Ästhetik zu verlassen, und unter unseren Füßen das Leben zu haben. Alle Kunst, die wir erst aufsuchen müssen, hat keinen Lebenswert mehr.

Tagesberichte des Hohenrodter Bundes, 2, 6. Hohenrodter Woche 1928, side 25.

- 25 Sammesteds, side 25f.
- 26 "Die wirkliche, echte Front geht heute nicht hindurch zwischen Weltanschauung und Weltanschauung, sondern durch *alle* Weltanschauungen", sammesteds, side 28.
- 27 "[...] ihr besonderes Gepräge gab [...]. Was beide in persönlichem Verkehr und in den Aussprachen zu geben hatten, ist von allen Teilnehmern als ein Reichtum dankbar hingenommen. [...] Andersen-Nexö erklärte in seinen Abschiedsworten, dass die Hohenrodter Tagung die schönste Woche gewesen sei, die er in Deutschland verlebt habe", *Freie Volksbildung*, 1928, 6. hæfte, side 451f.
- 28 Wilhelm Flitner i en samtale med Paul Röhrig, Paul Röhrig: "Die Theorie der Erwachsenenbildung als reflexion engagé", *EB* 2, 1989, side 3.
- 29 I hvert fald ikke med længere indlæg, som i givet fald ville have være refereret i *Tagesberichte des Hohenrodter Bundes*, 2, 6. Hohenrodter Woche 1928.
- 30 I Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch I, 148 og 150, Det Kongelige Bibliotek, findes to håndskrevne manuskripter til "Den tragiske Jonglør", det første på dansk, men med slutningen på tysk, det andet på tysk. I sit foredragsregnskab, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch IV, 17, Det Kongelige Bibliotek, indførte Nexö under den 22. maj 1928: "Hohenrodter Bund Der tragische Jonglør. Jeg og Tyskland".
- 31 Nexø: "Den tragiske Jonglør", *Samlede fortællinger*, III, side 166.
- 32 Sammesteds.

- 33 Sammesteds, side 167.
- 34 Sammesteds, side 166.
- 35 Sammesteds, side 167.
- 36 Sammesteds, side 171.
- 37 Sammesteds, side 168f.
- 38 Sammesteds, side 171.
- 39 Nexø: *Ditte Menneskebarn*, side 723.
- 40 Nexø: "Den tragiske Jonglør", *Samlede fortællinger*, III, side 169.
- 41 Reinhard Buchwald lod straks "Den tragiske Jonglør" trykke i juni-nummeret 1928 af *Volksbochsbulblätter für Thüringen* med en redaktionel fodnote, som gav anledning til en skarp meningsudveksling med Robert von Erdberg om, hvordan man skulle fortolke fortællingen i relation til Hohenrodter Bund, se Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 529ff. Personligt opfattede von Erdberg fortællingen som en 'kostelig persiflage' af konferencen.
- 42 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933*, side 237ff.
- 43 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 558.
- 44 "Ich war mit ihm in der Volkshochschule in Hilleröd. Holger Begtrup [...] freut sich über den Besuch Nexös [...] den er mit 'du, Martin', anspricht", Hugo Iltis: "Volksbildung in Dänemark", *Licht ins Volk! Zeitschrift der Volkshochschule Brünn*, 2. hefte 1931, side 7.
- 45 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 558.
- 46 Ditte Nexø Sørensen: manuskript til foredrag på Vordingborg Seminarium om Martin Andersen Nexø som far, udateret, upubliceret.

Noter til 13. kapitel. Forfatterskabet i 1920'erne

- 1 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 25, brev nummer 270 af 29. april 1922 til K.K. Nicolaisen.
- 2 Sammesteds, side 26, note til brev nummer 270 af 29. april 1922 til K.K. Nicolaisen.
- 3 Sammesteds, side 27, brev nummer 271 af 11. maj 1922 til K.K. Nicolaisen.
- 4 De udkom på Albert Langen Verlag som bind III-V af Nexøs *Gesammelte Werke* med undertitlerne *Proletarier-Novellen* (1923), *Bauern-Novellen* (1928) og *See-Novellen. Vom heimatlichen Strand und von langen Fahrten* (1931). Undertitlerne var ikke altid lige dækkende; det er for eksempel ikke indlysende, hvorfor den anti-royalistiske satire "Guden for det tomme Ceremoniel" skulle indgå i et bind *See-Novellen*.
- 5 Det hidtil bedste bud på en typologisering af Nexøs fiktionale kortprosa er givet 1977 i et upubliceret universitets-

- speciale af litteraturhistorikeren Jørgen Aabenhus, som ud fra de forskellige fortællerroller udskiller tre hovedtyper:
- 1) De essayistiske noveller, hvor der er identitet mellem forfatter og fortæller, for eksempel "Barndommens Kyst".
 - 2) Den realistiske fiktion, der har en alvidende fortæller, for eksempel "Flyvende Sommer" og bornholmernovellerne.
 - 3) De fantastiske eller symbolske, for eksempel "Brodermorderen", hvor det fiktive univers er realistisk beskrevet, mens figurerne er personifikationer. Se Henrik Yde: "Efterskrift" til Nexø: *Samlede fortællinger*, IV, side 80ff.
- 6 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 54, brev nummer 283 af 9. juli 1923 til K.K. Nicolaisen.
 - 7 I artiklen "Novellisten Nexø", *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* nummer 3, august 2013, har jeg forsøgt at udrede den forvirring, der er opstået af Nexøs besværlige forkærlighed for at genanvende blandt andet titlerne 'muldskud' og 'de tomme pladsers passagerer' til flere helt forskellige bøger og fortællinger.
 - 8 Forlaget bad desuden Nexø om at skrive et særligt forord til subscriptionsudgaven. På grund af visse misforståelser og uenigheder mellem forfatter og forlag blev forordet, "TIL LÆSERNE!", imidlertid ikke trykt dengang. Det kan læses i note til *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 196, brev nummer 359 af 31. august 1925 til K.K. Nicolaisen og i "Henrik Yde: "Efterskrift" til Nexø: *Samlede fortællinger*, IV, side 69f.
 - 9 Dog udkom *Digte. Anden forøgede udgave* på Gyldendal i 1951 med seks nye digte tilføjet.
 - 10 Nexø: "Retur", *Digte*, side 7. I den oprindelige formulering fra *Taarnet* 1894 stod der "Havblik".
 - 11 Nexø: "Dans", *Digte*, side 18.
 - 12 Nexø: "Indvielse!", *Exlex* nummer 1, 11. februar 1919.
 - 13 Nexø: "Indvielse", *Digte*, side 74f.
 - 14 Under titlen "Aftenlandskab", *Illustreret Tidende*, 26. september 1909.
 - 15 Nexø: "Aftenfred", *Digte*, side 36f.
 - 16 Nexø: "Dagsang", *Digte*, side 116.
 - 17 I 1948 fik den igen ny melodi ved Finn Høffding og i 1988 en ny, mindre fællessangbar ved Benny Holst. Holsts LP *Alene* sætter musik til adskillige Nexø-digte, der ikke havde haft det tidligere. LP'en er siden genudgivet som CD. "Dagsang" indgik også i den af Johan Borup redigerede *Dansk Sangbog*, anden udgave. *Dansk Sangbog*, første og anden udgave (1914 og 1926) optog desuden "Dittes Spindeviser" med melodi af Carl Nielsen og "Folkeviser" med melodi af Margrethe (Grethe) Andersen Nexø.
 - 18 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 206, note til brev nummer 145 af 22. juli 1914 til Jeppe Aakjær.
 - 19 Man genfinder person- og idékonstellationen hos Hans Scherfig i besættelsestidsromanen *Frydenholm*, hvor pensioneret skolelærer Tofte med grundtvigske idealer indgår i en alliance med blandt andre unge modstandsfolk over for de stedlige samarbejdspolitikere og grådige bønder.
 - 20 Oscar Geismar: "Midt i en Jærntid", *Fyns Venstreblad* 6. juli 1929.
 - 21 *Kristeligt Dagblad* 22. juni 1929.
 - 22 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 565 og side 582ff.
 - 23 *Social-Demokraten* 25. juni 1929. Se generelt Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933*, side 269ff.
 - 24 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 683f.
 - 25 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 331, brev nummer 445 af 3. oktober 1930 til K.K. Nicolaisen.
 - 26 På hollandsk ses den imidlertid ikke, men der fremkom et andet udvalg på hollandsk i 1934. På tysk udkom den heller ikke som selvstændigt værk, hvorimod dens enkelte fortællinger indgik rundtom i Albert Langens udgave af Nexøs *Gesammelte Werke*.
 - 27 Nexø: "De sorte Fugle", *Samlede fortællinger*, III, side 197.
 - 28 Per-Olof Mattsson: *Martin Andersen Nexø. Den nordiska arbetarlitteraturens pionjär*, side 167ff.
 - 29 Om Nexøs forhold til Hugo Iltis og Volkshochschule Brunn se Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 517ff.
 - 30 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 337, note til brev nummer 449 af 26. november 1930 til Erwin Ackerknecht.
 - 31 "Ihre Aktion wärmt mir das Hertz, macht mir auch Spass", *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 335, brev nummer 449 af 26. november 1930 til Erwin Ackerknecht.
 - 32 Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 686, note 5.
 - 33 Per-Olof Mattsson: *Martin Andersen Nexø. Den nordiska arbetarlitteraturens pionjär*, side 167ff.
 - 34 Olle Holmberg: "En proletärroman i stor stil", *Nya Dagligt Allehanda* 8. september 1921.
 - 35 Olle Holmberg: "En tjänsteflickas roman", *Dagens Nyheter* 29. april 1925.
 - 36 Olle Holmberg: *Martin Andersen Nexø*, Svenska Akademiens Nobelarkiv, upubliceret.
 - 37 Jørgen Bukdal: "Det sociale Gennembrud. Martin Andersen Nexø", *Det moderne Danmark*.
 - 38 Olle Holmberg: *Martin Andersen Nexø*, side 3.
 - 39 Sammesteds, side 4.

- 40 Sammesteds, side 8.
- 41 Sammesteds, side 9.
- 42 Sammesteds, side 20.
- 43 Sammesteds, side 21.
- 44 Per-Olof Mattsson: *Martin Andersen Nexø. Den nordiske arbejderlitteraturens pionjær*, side 170.
- 45 Bo Svensén (red.): *Nobelpriset i litteratur. Nomineringar och utlåtanden 1901-1950*, del 2, side 167f.
- 46 Sammesteds, side 418.

Noter til 14. kapitel. Krigeren

- 1 *Arbejderbladet* 28. marts 1933.
- 2 Nexø: "Det tyske Socialdemokrati og Sammenbruddet.", *Social-Demokraten* 30. marts 1933, optrykt i *Det røde flag*, side 57ff., "Sammenbruddet og det tyske Socialdemokrati. Aabent Brev til Redaktøren af 'Social-Demokraten'", *Ekstra-bladet* 1. april 1933, "Sammenbruddet og det tyske Socialdemokrati. Svar til Redaktør H.P. Sørensen", *Ekstra-bladet* 4. april 1933.
- 3 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933*, side 329f.
- 4 Helge Åkerhielm: "Den trosbesatte Nexø", *Expressen* 9. juni 1954, her citeret efter Per-Olof Mattsson: *Martin Andersen Nexø. Den nordiske arbejderlitteraturens pionjær*, side 276.
- 5 Per-Olof Mattson i mail til Henrik Yde 26. november 2017. Hinke Bergegren er biograferet af Hans Lagerberg: *Små mord, fri kærlighed*.
- 6 Helge Åkerhielm: "Den trosbesatte Nexø", *Expressen* 9. juni 1954, her citeret efter Per-Olof Mattsson: *Martin Andersen Nexø. Den nordiske arbejderlitteraturens pionjær*, side 276.
- 7 Sammesteds.
- 8 Flemming Lundgreen-Nielsen: *Det handlende ord. N.F.S. Grundtvigs digtning, litteraturkritik og poetik 1798-1819*, side 891.
- 9 Nexø: *To Verdener*, side 158.
- 10 Sammesteds.
- 11 Albert Langen Verlag, grundlagt 1893, var meget nordisk orienteret og havde udgivet værker af blandt andre Georg Brandes, Bjørnstjerne Bjørnson, Knut Hamsun og Sven Lange. Albert Langen var gift med Bjørnsons yngste datter, Dagny.
- 12 Kurt Kreiler: *Erich Mühsam – Leben und Tod eines deutschen Anarchisten*, *Schriften der Erich-Mühsam-Gesellschaft*, Heft 6. Således var han den 10. april 1933 med et modigt brev til formanden for den tyske forfatterforening, Dr. Walter Blöm, fra sit fangenskab gået i brechen for sin medfange Carl von Ossietzky, Krezentia Mühsam: *Min man mördades*.

- Erich Mühsams lidandeshistoria berättad av hans bustru*, side 23. Brevet til Walter Blöm blev aldrig besvaret.
- 13 Nexø: "'Die braune Bestie'. Erich Mühsam in Memoriam" i *Kultur og barbari*, side 146.
- 14 Sammesteds, side 143.
- 15 Sammesteds.
- 16 Sammesteds.
- 17 Efter Nexøs død udkom den dog 1957 på Dietz Verlag i DDR i artikelsamlingen *Kultur und Barbarei*.
- 18 Kongressen er omtalt udførligt i Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933*, side 129ff. Houmann deltog selv i kongressen.
- 19 Nexø: *Erindringer*, side 534.
- 20 *Politiken* 23. november 1938.
- 21 Man skal næppe lægge for meget i betegnelsen "Streng vertraulich!", der benyttedes med rund hånd i interne EKKI- og Komintern-dokumenter.
- 22 Kopi af dokumentet i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Komintern-arkivet 495-208-20. Dokumentet er med blyant nummereret "79".
- 23 Karl Radek blev idømt 10 års strafarbejde. Imidlertid blev han efter direkte ordre fra Berija, NKVD's leder, likvideret i 1939.
- 24 Nexø: "Central-Processen", *Arbejderbladet* 13. februar 1937, *Kultur og barbari*, side 127ff.
- 25 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 464, brev nummer 521 til Kai Hoffmann af 8. januar 1936.
- 26 "Zum Teil aus Verärgerung aber hauptsächlich aus Geldnot, habe ich damals mit den Sozialdemokraten paktiert. Ich brauchte unbedingt Geld um meine Verpflichtungen nachzukommen." Kopi af dokumentet i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Komintern-arkivet 495-208-20. Dokumentet er med blyant nummereret "75".
- 27 Aksel Larsen og Martin Nielsen skriver fejlagtigt, at Krestinskij var blevet dødsdømt under processen i 1937, ikke 1938.
- 28 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954*, side 25, brev nummer 549 til K.K. Nicolaisen af 25. juli 1937.
- 29 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 151ff.
- 30 Nexø: *Spanien*, side 26f.
- 31 "En Samtale med Nordahl Grieg", *Arbejderbladet* 2. september 1937.
- 32 Morten Møller: *De glemtes børn*, side 259f., Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 168.
- 33 Nexø: *Spanien*, side 29.
- 34 Der findes ingen præcise opgørelser over antallet af soldater i hverken De internationale Brigader eller de andre militser.

- 35 Det tog Franco og hans udenlandske støtter cirka tre år at nedkæmpe modstanden; og skønt forholdene var forskellige, tjener det måske alligevel til nogen eftertanke og sammenligning, at Hitler et år senere løb Frankrig over ende på seks uger.
- 36 Nærværende rids støtter sig på Antony Beevor: *Den spanske borgerkrig* og Morten Møller: *De glemtes hær*.
- 37 Nexø: *Spanien*, side 6
- 38 Sammesteds, side 4.
- 39 Ovenstående citat foranledigede litteraturhistorikeren Hans Hertel til at skrive: "Det er stærkt at se den gamle menneskeven, Ditte Menneskebarns rørstrømske fader, løbe stalinisternes byærinder og 'stikke' anarkisterne til en partifælle – præcis samtidig med at kommunisterne og det berygtede hemmelige politi SIM (Servicio de Investigación Militar) fyldte fængsler og likviderede hvad de kunne finde af POUM-folk og anarkister og havde et særligt fængselsskib liggende i Barcelonas havn", Hans Hertel: "Medkæmperne, medløberne og turisterne", *Information* 18. maj 1981. Se også Hans Hertel: *Litteraturens vaneforbrydere*, side 358f.
- 40 Nexø: "Kultur og social aksjon", *Veien frem* nummer 1, februar 1936, side 21ff.
- 41 Antallet af omkomne svinger mellem kilderne. Anne Applebaum anfører i *Gulag: A History of the Soviet Camps*, side 79 som et sandsynligt tal 25.000 døde.
- 42 Mange kommunistiske intellektuelle i og uden for Sovjetunionen faldt for propagandaen om kanalen og kolporterede den videre. Særligt apologetisk er et stort samleværk fra 1934, redigeret af Maksim Gorkij og skrevet af 36 sovjetiske forfattere; engelsk oversættelse 1935: *The White Sea Canal*.
- 43 Nexø: *To Verdener*, side 54f.
- 44 Nordahl Grieg: *Ung må verden endnu være*, side 33f.
- 45 Nikolaj Bukharin, leder af Det Sovjetiske Videnskabernes Akademi, som blev dødsdømt efter den tredje Moskva-proces i 1938, nævnes ofte som model til 'Lebedeff'-figuren.
- 46 Nexø: "Ung maa Verden endnu være", *Nyt Land* nummer 2, 2. februar 1939, side 6f.
- 47 Nexø: [mindeord om Nordahl Grieg], *Ny dag* 5. februar 1944, *Kultur og barbari*, side 195f.
- 48 Om Lo-Johanssons forhold til Nexø, se generelt Per-Olof Mattsson: *Martin Andersen Nexø. Den nordiska arbetarlitteraturens pionjär*, side 423ff.
- 49 Besøget fandt sted engang i 1930'erne, men det angives ikke hvornår. Det er heller ikke klart, hvor det fandt sted; Lo-Johansson skriver, at det var i Holte, hvortil Nexø imidlertid først flyttede i efteråret 1945. Ligeledes angives

det, at han dengang levede i sit andet ægteskab og med sit andet kuld børn. Han var imidlertid i sit tredje ægteskab og med sit tredje kuld børn.

- 50 Ivar Lo-Johansson: *Parnas*, side 130ff.

Noter til 15. kapitel. *Erindringer*

- 1 Hovedtitlen *Erindringer* anvendtes fra den første samlede udgave i 1945. Den anvendes i denne bog om værket generelt.
- 2 Nexø og andre forfattere: "Selvportrætter og andre Portrætter", *Gyldendalske Boghandels Katalog 1901*, side 2.
- 3 Nexø: *Erindringer*, tillæg 1, side 541.
- 4 På svensk tryktes den således 1911, på dansk blandt andet i *Nationaltidende* 1915, i Norge 1916 og på tysk adskillige gange, blandt andet som efterskrift til den lille novellsamling *Schwarze Erde* 1926, i Tjekkoslaviet 1927, på russisk 1935 og på engelsk samme år.
- 5 "Ich habe mir Scheuklappen angelegt und sitze von früh Morgens bis spät in die Nacht über meinen Schreibtisch gebeugt. Die Erfahrungen von der letzten Vortragsreise kommen mir dabei zu Gute", korrespondancen med Büchergilde Gutenberg, Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch III, 1, Det Kongelige Bibliotek.
- 6 "So ist er denn Jahr für Jahr nach Thüringen gekommen und hat bald in unseren grossen und kleinen Volkshochschulen vorgelesen und noch lieber frei aus seinem Leben erzählt. [...] Ich sehe uns zusammensitzen und ihn unermüdlich erzählen, wobei er aus einem warlich unerschöpflichen inneren Born schöpfte", Reinhard Buchwald: *Drei Generationen*, udateret, upubliceret.
- 7 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1822-1936*, brev nummer 399 af 9. april 1927, side 262, til K.K. Nicolaisen.
- 8 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 188.
- 9 Nexø: *Erindringer*, side 11.
- 10 Sammesteds.
- 11 Sammesteds.
- 12 Også andetsteds i *Erindringerne* refererer Nexø diskret til romersk tankegods. Side 148 nævner han således stoicismen ('stoisk tilfredshed'):

Som Barn af Underklassen lærer man [...] to Ting, der vidunderligt supplerer hinanden: en stoisk Tilfredshed og en ubændig Utilfredshed. Utilfredsheden er vel Moder til alle Fremskridt, men den maa være tilsat en vis indre Tilfredshed eller Optimisme; det var aldrig de Sure, der lavede Verden om. [...] Det er en stor Kunst at kunne forsones sig med det, der ikke kan være anderledes, og samtidig sætte løs paa Tilværelsen [...].

- Citatet deler struktur og pointe med visdomsordene: 'Giv mig sindsro til at affinde mig med de ting, jeg ikke kan ændre, mod til at ændre de ting, jeg kan, og visdom til at se forskellen,' og i denne almene form tilskrives ordene ofte den stoiske filosof og romerske kejser Marcus Aurelius. (Talemåden har en moderne form i den 'Sindsrobøn' – *Serenity Prayer* – som blandt andre Anonyme Alkoholikere bruger, og som er formuleret af den amerikanske teolog Reinhard Niebuhr cirka 1932.)
- 13 Sammesteds, side 496.
 - 14 Sammesteds, side 14.
 - 15 Sammesteds.
 - 16 Sammesteds, side 497.
 - 17 Sammesteds, side 409.
 - 18 Sammesteds, side 56.
 - 19 Sammesteds, side 59.
 - 20 Nexø: *Soldage*, side 148.
 - 21 Nexø: *Erindringer*, side 59ff.
 - 22 Sammesteds, side 416.
 - 23 Henning Kehler; "Ditte Menneskebarn", *Politiken* 13. og 14. december 1921, *Kronik og Kritik*, side 188.
 - 24 Morten Thing: "Nexø, politik og religion", *Nordica* 1994, side 222.
 - 25 Sammesteds, side 219.
 - 26 Nexø: *Erindringer*, side 361.
 - 27 Sammesteds, side 363f.
 - 28 Sammesteds, side 245f.
 - 29 Sammesteds, side 247f.
 - 30 N.F.S. Grundtvig: *Ved Indvielsen af Skolen i Sjolte, i Snesere Sogn ved Præsto. 25de Juli 1856 (Hvad Soelskæn er for det sorte Muld)*, strofe 3.
 - 31 Nexø: *Erindringer*, side 29f.
 - 32 Sammesteds, side 122.
 - 33 "Du er Livets kaarne Speider / Du er Herrens Medarbejder", N.F.S. Grundtvig: "Fortaleriim" til *Roskilde-Saga, Værker i Udvalg*, 7, side 206.
 - 34 At Nietshes (og Schopenhauers) indflydelse på nordisk litteratur i årtierne omkring år 1900 var meget betydelig, er et bærende synspunkt i Rasmus Vangshardts *Livets febrile hemmeligheder. Et litterært slægtskab mellem Henrik Pontopidan og Thomas Mann* og anden nyere forskning.
 - 35 Georg Brandes: "Aristokratisk Radikalisme", *Tilskueren*, august 1889, side 565ff.
 - 36 Oversat fra tysk efter koncept til brev fra Nexø til Josef Strasser 14. april 1931, Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch II, 20, Det Kongelige Bibliotek. Hele brevet er gengivet i Henrik Yde: *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv*, side 645ff. og som tillæg 2 til Nexø: *Erindringer*, side 545ff.
 - 37 Sammesteds.
 - 38 Sammesteds.
 - 39 Sammesteds.
 - 40 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 947.
 - 41 Nexø: *Ditte Menneskebarn*, side 717.
 - 42 Nexø: *Erindringer*, side 517.
 - 43 De første ord i oversættelsen til dansk i 1882 af Lev Tolstoj's *Anna Karénin* (i dag: *Anna Karenina*).
 - 44 *Erindringer*, side 536ff.
 - 45 Sammesteds, side 11.
 - 46 Sammesteds, side 538f.
 - 47 Sammesteds, side 9f.
 - 48 Johnny Kondrup: *Erindringens udveje*, side 27.
 - 49 Sammesteds, side 38.
 - 50 *Berlingske Aftenavis* 13. december 1935.
 - 51 *Dagens Nyheder* 1. december 1935
 - 52 *Politiken* 1. december 1935.
 - 53 *Social-Demokraten* 10. juni 1939.
 - 54 Om de tyske oversættelsers historie, herunder Nexøs kritik af Brechts og Steffins oversættelse, se generelt Nexøforskeren Erika Kosmallas artikel "Die Übersetzung als Rezeptionsbarriere – dargestellt am Beispiel von Martin Andersen Nexös 'Erinnerungen,'" *Nordeuropa-Studien*, 27.
 - 55 Verlagsgenossenschaft Ausländische Arbeiten in der UdSSR til Nexø 13. maj 1936, Martin-Andersen-Nexø-Nachlass, Findbuch III, 5, Det Kongelige Bibliotek.
 - 56 Nexø: *Erindringer*, side 10. I trykmanuskriptet tilmed: "i Vorherres Skæg"! Trykmanuskriptet til *Et lille Kræ* i Martin Andersen Nexøs Arkiv, III, Manuskripter, 4, Det Kongelige Bibliotek.
 - 57 Oversat fra tysk. Nexø til Verlagsgenossenschaft Ausländische Arbeiten in der UdSSR 4. juni 1936, Martin-Andersen-Nexø-Nachlass, Findbuch III, 5, Det Kongelige Bibliotek. Brevet ses på originalsproget i Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 545f, note 40.
 - 58 Sammesteds.
 - 59 Marie Foverskov til Nexø 23. juni 1939, det vil sige tre dage før hans 60-års fødselsdag, Martin Andersen Nexøs Arkiv, 1, B, 2.a, nummer 43.
 - 60 Mathilde Snabe til Nexø 24. juni 1939, Martin Andersen Nexøs Arkiv, I, B, 2a, nummer 143.
 - 61 Nexø: *Erindringer*, side 457f.
 - 62 Mathilde Snabe til Nexø 6. november 1939, Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch IIIa, 981, Det Kongelige Bibliotek.
 - 63 Anna Helene f. Andersen til Nexø 22. december 1932, accession 1979/132, Det Kongelige Bibliotek.
 - 64 Sammesteds.

- 65 Børge Houmann opfattede brevet som udtryk for ”en storesøsters bebrejdende vrede”, *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1953*, side 546, note 44. At Houmann troede, Anna var Martins storesøster, ikke lillesøster, forklarer måske, hvorfor han dernæst blot tog det ad notam, at Nexø i *Et lille Kræ* vist havde gjort sig skyldig i ”et par erindringsforskydninger”. Det havde Nexø ganske vist også gjort adskillige steder, men ikke her! Jørgen Haugan tillagde brevet tungtvejende betydning som korrektiv til erindringerne, idet også han troede, at Anna var Martins storesøster, ikke lillesøster, *Alt er som bekendt erotik*, side 431f.
- 66 De havde blandt andet modstridende opfattelser af, hvad der tjente deres gamle mor bedst. Brevene mellem Anna og Nexø i accession 1979/132, Det Kongelige Bibliotek.
- 67 Nexø: *Pelle Erobreren*, side 9.
- 68 Nexø: *Erindringer*, side 539.
- 69 Sammesteds.
- 70 Brevet ses ikke blandt de cirka 50 breve til Nexø fra læsere af *Ditte Menneskebarn* i Martin-Andersen-Nexø Nachlass, Findbuch II, 15, Det Kongelige Bibliotek.
- 71 Nexø: *Erindringer*, side 540.
- 72 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1890-1921*, side 131, brev nummer 88 af 7. januar 1911 til Otto Rung.
- 73 Sammesteds.

Noter til 16. kapitel. 2. Verdenskrig

- 1 Nexø: *Finland – den politiska terrorns land*, Solidaritets förlag, Stockholm.
- 2 Per-Olof Mattsson: *Martin Andersen Nexø. Den nordiska arbetarlitteraturens pionjär*, side 264.
- 3 Nexø: ”Omkring Finland”, *Arbejderbladet* 15. oktober 1939, optrykt i *Det røde flag*, side 185.
- 4 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933*, side 225ff.
- 5 Ditte Nexø Sørensen: manuskript til foredrag på Vordingborg Seminarium om Martin Andersen Nexø som far, udateret, upubliceret.
- 6 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 259ff.
- 7 Brevet er gengivet sammesteds, side 558.
- 8 Afskrift i Henrik Ydes arkiv, Det Kongelige Bibliotek.
- 9 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 275f.
- 10 Sammesteds, side 279ff.
- 11 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954*, side 188, brev nummer 640 af 19. august 1943 til Ingeborg Andersen.

- 12 Om de nærmere omstændigheder ved flugten, se Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 297ff.
- 13 Se herom generelt Per-Olof Mattsson: *Martin Andersen Nexø. Den nordiska arbetarlitteraturens pionjär*.
- 14 Om festen på Skansen, se sammesteds, side 285f., og Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 312ff.
- 15 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954*, side 191, brev nummer 641 af 19. august 1943 til Carl Thomsen.
- 16 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 303ff.
- 17 Sammesteds, side 307ff.
- 18 Hans Hertel: *PH – en biografi*, side 242f.
- 19 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 327.
- 20 Sammesteds, side 328. I *Breve til en Landsmand*, side 125ff. findes en tale, der retter sig til norske lyttere.
- 21 Sammesteds, side 329.
- 22 Søren Feldsted Sørensen: manuskript til foredrag på Svankegården om Martin Andersen Nexø som svigerfar, august 1996, upubliceret.

Noter til 17. kapitel. De sidste år: Bitterhed og hyldest

- 1 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 337.
- 2 Henrik Yde: *Et venkab. Venskabet mellem Martin Andersen Nexø og Johan Borup*, side 63.
- 3 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 347. Der findes ikke noget manuskript til talen, og Houmann gengiver den efter avisreferaterne.
- 4 Straks ved Nexøs hjemkomst havde Borup sendt ham sin store bog om *N.F.S. Grundtvig* med dedikationen ”Martin Andersen-Nexø med gammelt Venkab fra Johan Borup”. Bogen var Borups gennem mange år forberedte hovedværk, som ved sin fremkomst i 1943 var blevet modtaget med begejstring af pressen såvel som af de Grundtvigkyndige. Nexø svarede straks, at han glædede sig til ”komme i Lag med Deres Bog om en af Danmarks største, om ikke den allerstørste Aandskæmpe”, Nexø til Johan Borup 20. juni 1945, Henrik Yde: *Et venkab. Venskabet mellem Martin Andersen Nexø og Johan Borup*, side 64. Et planlagt gensyn imellem de to venner blev på grund af Borups sygdomssvækkelse ikke til noget, og Borup døde den 20. februar 1946. Samme dag stod Nexøs varme nekrolog, ”Borups Højskoles Grundlægger død”, at læse i *Land og Folk*.

- 5 Martin A. Hansen: *Dagbøger 1931-46*, side 390f., noteret mellem 4. og 15. september 1945.
- 6 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 364ff.
- 7 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1922-1936*, side 216, brev nummer 371 af 29. december 1925 til K.K. Nicolaisen. Se også Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933*, side 219ff.
- 8 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954*, side 183f., brev nummer 638 af 30. juni 1943 til Johannes Hansen.
- 9 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 377.
- 10 Nexø: *Morten bin Røde*, side 46f.
- 11 Nexø: *Den fortabte Generation*, side 135.
- 12 Om 'erindringsromanerne' som nøgleromaner om Espergærde, se Kjeld Damgaard: "Stokholmsvej og omegn – set med Martin Andersen Nexø's øjne" på Tikøb Kommunes hjemmeside.
- 13 Hendes håndskrevne erindringer, der beror i Martin Andersen Nexø's Arkiv på Det Kongelige Bibliotek, er sandsynligvis nedskrevet som et svar på *Morten bin Røde*, men de er upublicerede og har blandt andet derfor ikke over for offentligheden kunnet afveje Nexø's fremstilling.
- 14 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 397.
- 15 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 383ff.
- 16 Om Nexø's forhold til Foreningen Dansk Arbejde se Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 432ff.
- 17 Nexø: *Morten bin Røde*, side 4.
- 18 Hans Brix i *Jydske Tidende* 28. oktober 1945.
- 19 Nexø: *Morten bin Røde*, side 246ff.
- 20 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954*, side 280, brev nummer 691 af 28. november 1944 til Josef Kjellgren.
- 21 Til gengæld lod Tidens Forlag bøgerne optrykke fotografisk, *Morten bin Røde* i 1978, *Den fortabte Generation* i 1979 og *Jeanette* i 1980. Gyldendal tilbyder i dag *Morten bin Røde* (men ikke de to efterfølgere) som e-bog.
- 22 I den autoritative *The Great Soviet Encyclopedia* fra 1979 omtaltes 'erindringsromanerne' velvilligt, idet man fortolkede dem som et udtryk for, hvad man i Sovjetunionen kaldte 'socialistisk realisme'.
He began his novel *Morten the Red* (1945-48) in occupied Denmark and finished it in Sweden, where he fled from the German occupiers in 1943. The novels *Lost Generation* (1948) and *Jeanette* (unfinished, published 1957) were sequels. Morten, the hero of the cycle, becomes acquainted with the teachings of Lenin, and this strengthens his faith in the socialist future of mankind. Andersen Nexø developed toward socialist realism in his own way. His creative method was characterized by a combination of publicistic passion, a sharply critical view of bourgeois society, and a steadfast striving to bring reality into accord with the socialist ideal.
- 23 I Tjekkoslovakiet udkom *Morten bin Røde* på tjekkisk i 1948 i 4.000 eksemplarer, i DDR 1949-1952 og senere i adskillige store oplag, i Polen i 1949, i Letland i 1950 i 10.000 eksemplarer, i Litauen i 1950 i 5.000 eksemplarer, i Bulgarien i 1954 i 8.000 eksemplarer.
- 24 I Vesteuropa kom *Morten bin Røde* på norsk i 1946 og hollandsk i 1948, men ikke på hovedsprog som engelsk eller fransk.
- 25 Første oplag fra 1946 var på 5.000 eksemplarer; i 1952 fulgte et andet oplag (i kolofonen fejlagtigt betegnet som tredje oplag) på 2.000 eksemplarer.
- 26 Astrid Henning-Jensen: "Filmatiseringen af *Ditte Menne-skebarn*" i *Nordica* 1994, side 171.
- 27 Lone Hvass: "På sporet af Ditte Menneskebarn mellem Kikhavn og Asserbo" i *Folk og minder fra Nordsjælland*, årgang 57, side 57-65.
- 28 Astrid Henning-Jensen: "Filmatiseringen af *Ditte Menne-skebarn*" i *Nordica* 1994, side 173.
- 29 Sammesteds, side 171.
- 30 *Bogen til Martin Andersen Nexø fra venner og kæmpfæller*, side 9.
- 31 *Berlingske Aftenavis* 22. juni 1949. Thomas Mann var på intet tidspunkt kommunist, men han udviklede en nuanceret idehistorisk opfattelse af kommunismen, hvis tyske rødder han fulgte tilbage til middelalderens religiøse folkevækkelser:
Ich glaube, ich bin vor dem Verdacht geschützt, ein Vorkämpfer des Kommunismus zu sein. Trotzdem kann ich nicht umhin, in dem Schrecken der bürgerlichen Welt vor dem Wort Kommunismus, diesem Schrecken, von dem der Faschismus so lange gelehrt hat, etwas Abergläubisches und Kindisches zu sehen, die Grundtorheit unserer Epoche.
Der Kommunismus ist als Vision viel älter als der Marxismus und enthält auch wieder Elemente, die erst einer Zukunftswelt angehören. Älter ist er, weil schon die religiösen Volksbewegungen des Mittelalters einen eschatologisch-kommunistischen Charakter hatten: schon damals sollten Erde, Wasser, Luft, das Wild, die Fische und Vögel allen gemeinsam gehören, auch die Herren sollten um das tägliche Brot arbeiten, und alle Lasten und Steuern sollten aufgehoben sein. So ist der Kommunismus älter als Marx und das 19. Jahrhundert. Der Zukunft aber gehört er an insofern, als die Welt,

die nach uns kommt, in der unsere Kinder und Enkel leben werden, und die langsam ihre Umrisse zu enthüllen beginnt, schwerlich ohne kommunistische Züge vorzustellen ist: d. h., ohne die Grundidee des gemeinsamen Besitz- und Genußrechts an den Gütern der Erde, ohne fortschreitende Einebnung der Klassenunterschiede, ohne das Recht auf Arbeit und die Pflicht zur Arbeit für alle.

Thomas Mann: *Gesammelte Werke*, 12, side 934.

- 32 Planerne om en kommunistisk styret stat på tysk grund var blevet fostret i Sovjetunionen allerede i 1943, efter slaget om Stalingrad, jævnfør Anthony Beevor: *Stalingrad*, side 404.
- 33 Hans-Ulrich Stoldt: "Geht doch nach drüben!", *Spiegel Online* 7. juni 2015.
- 34 "Er erlebte den Aufbau des Sozialismus, nicht seinen Verfall," May Nexø Hahn: "Idealistisch und ein wunderbarer Vater", Martin Menz, Titus Neupert og Konrad Stopsack (redaktører): *Martin Andersen Nexø. Leben, Werk und Wirkung*, side 7.
- 35 Nexøs ven Bertolt Brecht kommenterede derimod på flere måder opstanden og gav først sin kritiske støtte til SED (det kommunistiske parti). Hans mest kendte reaktion er imidlertid digtet "Die Lösung", på dansk "Løsningen", fra juli-august 1953, her i dansk gendigtning ved Ivan Malinovski:
Efter opstanden den 17. juni
Lod forfatterforeningens sekretær
I Stalinalle uddele flyveblade
Hvorpå der stod, at folket
Havde forskertset regeringens tillid
Og kun kunne genvinde den ved fordoblet
Arbejde. Var det da ikke
Simplere, om regeringen
Opløste folket og
Valgte et andet?
Bertolt Brecht: *Digte*, side 104.
- 36 Søren Feldsted Sørensen: manuskript til foredrag på Svankegården om Martin Andersen Nexø som svigerfar, august 1996, upubliceret.
- 37 Bag Pieck og Grothwohl havde Walter Ulbricht med sine tætte forbindelser til Moskva dog mere reel magt. Han var arkitekten bag dannelsen af det kommunistiske 'enhedsparti' SED, og i 1950 blev han valgt til formand for partiets centralkomité; i 1952 var han hovedarkitekten bag programmet for DDR's 'opbygning af socialismen' efter sovjetisk mønster.
- 38 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954*, side 374, brev nummer 736 af 14. oktober 1949 til Børge Houmann.

- 39 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 579, note 144.
- 40 Huset var en villa på 236 kvadratmeter, som senest er vurderet til 8,3 millioner kr. Efter Nexøs flytning til DDR blev det overtaget af 'en kreds af venner', som stillede det til rådighed for Nexø som dansk æresbolig. Kredsen, som var kommunistisk domineret, dannede i 1952 Martin Andersen Nexø Fonden, der efter Nexøs død forsøgte at bevare huset som museum og legatbolig; kirkebetjent og medlem af DKP i Holte Einar Pedersen flyttede ind for at passe huset og fremvise Nexøs arbejdsværelse for besøgende. Imidlertid måtte huset sælges i 1959, og Nexøs arbejdsværelse overførtes til Nationalmuseet, se Jørgen Berg: "Min røde ungdom", *Søllerødbogen 2006*, side 82. Om Nexøs tid i Holte se generelt Torsten Søgaard: "En kommunist flytter ind", *Søllerødbogen 2018*, side 69ff.
- 41 I Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø Bibliografi* ses for 1950 fem publikationer, 1951 atten og 1952 ni. Til sammenligning var der for 1944 treogfyrre publikationer, 1945 toogtredive og 1946 nitten.
- 42 Johanna Andersen Nexø til Ditte Nexø Sørensen 1. februar 1950, kopi i Henrik Ydes arkiv.
- 43 Ifølge meddelelse fra May Nexø Hahn. Hun faldt dog senere til, blev tysk gift og boede med sin familie i omegnen af Dresden frem til sin død i 2003.
- 44 Prisen var inddelt i tre klasser, og med udmærkelsen fulgte en guldmedalje og et pengebeløb. I DDR's 40-årige levetid blev Nationalprisen af første klasse inden for kunst og litteratur tildelt i alt 258 personer.
- 45 *Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954*, side 389, brev nummer 748 af 19. oktober 1951 til Wilhelm Pieck, "Gedankschreiben an Wilhelm Pieck", *Neues Deutschland*, Berlin 23. oktober 1951.
- 46 I artiklen "Wilhelm Pieck" i *Junge Welt*, Berlin 1953 skriver Nexø om sit kendskab til Pieck: "Ob ich ihn kannte? Ja, so wie ich Lenin kannte – aus seiner Tätigkeit"; i en følgende lyrisk beskrivelse sammenligner Nexø Pieck med egetræet, der springer senere ud end andre træer, for at skovbundens unge planter kan få tilstrækkeligt med lys og luft. "Unter Wilhelm Pieck gedieh der Unterwelt, die jungen Pflanzen aller Art der nächsten Generation", *Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954*, side 390, note til brev nummer 748 af 19. oktober 1951 til Wilhelm Pieck.
- 47 Til Stalins 60-års fødselsdag skrev Nexø således: "Sandheden om ham – som om Lenin – er den, at deres Ærbødighed for og Kærlighed til Mennesket som saadan, uden alle Insignier, ikke er af abstrakt Art, men præger deres daglige Færd. Som Lenin var jævn og personlig beskeden, ens mod alle, Kammerat med den ringeste, er Stalin det ogsaa",

”Stalin og den ny Verden”, *Arbejderbladet* 21. december 1939, optrykt i *Kultur og barbari*, side 174. Se også Nexøs pjeces *Lenin*, skrevet i anledning af 30-året for dennes død i 1924, side 16: ”*Lenin* var inderst inde et Hjertemenneske, hans Kærlighed til Børn og Smaafolk viser det – om man ikke formaar at slutte det af selve hans Livsværk.”

På den anden side bør det bemærkes, at Nexø ikke bidrog meget til persondyrkelsen af hverken Lenin eller Stalin, om hvilke han kun skrev nogle få, formentlig bestilte artikler til særlige mærkedage. Bemærkelsesværdigt er det især, at han aldrig offentligt har berettet om sit personlige møde med Lenin i Moskva december 1922. Børge Houmann henførte dette til Nexøs generelle ”modvilje mod at anerkende [...] en enkelt persons afgørende betydning for udviklingen”, *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933*, side 180. Tilsvarende meddelte Nexøs svigersøn Søren Feldsted Sørensen i 1996, at Nexø skulle have afvist et forslag (formentlig fremsat af den sovjetiske forfatterforening) om, at han kunne komme i audiens hos Stalin, med en bemærkning om, at denne vel havde nok at se til endda. Nexø mødte aldrig Stalin.

- 48 Søren Feldsted Sørensen: manuskript til foredrag på Svankegården om Martin Andersen Nexø som svigerfar, upubliceret.
- 49 Ifølge meddelelse fra Søren Feldsted Sørensen og Ditte Nexø Sørensen.
- 50 Søren Feldsted Sørensen: manuskript til foredrag på Svankegården om Martin Andersen Nexø som svigerfar, august 1996, upubliceret.
- 51 Ditte Nexø Sørensen: manuskript til foredrag på Vordingborg Seminarium om Martin Andersen Nexø som far, udateret, upubliceret.
- 52 May Nexø Hahn: ”Idealistisch und ein wunderbarer Vater”, Martin Menz, Titus Neupert og Konrad Stopsack (redaktører): *Martin Andersen Nexø. Leben, Werk und Wirkung*, side 6f.
- 53 Søren Feldsted Sørensen: manuskript til foredrag på Svankegården om Martin Andersen Nexø som svigerfar, august 1996, upubliceret.
- 54 Ifølge meddelelse fra Ditte Nexø Sørensen. Da hun ved en anden lejlighed beklagede sig over religionstimerne, gav Nexø hende denne besked: ”Intetsteds lærer man så meget om mennesker og deres historie som i Bibelen!”
- 55 Ditte Nexø Sørensen: manuskript til foredrag på Vordingborg Seminarium om Martin Andersen Nexø som far, udateret, upubliceret.

- 56 På bagsiden af *Ungdom og andre Fortællinger* hedder det: ”Det her foreliggende bind er det første af en udgave i to dele med Martin Andersen Nexøs fortællinger. Digteren har selv udvalgt og ordnet indholdet.”
- 57 Fortællingen ”Frihedens Fe” fra *De sorte Fugle* findes, muligvis ved en fejl, som den eneste fortælling i begge udgaver. Den oprindelige udgave af ”De tomme Pladers Passagerer” fra 1921 er til gengæld ikke medtaget i nogen af dem.
- 58 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 498ff. Det må have været et ufærdigt bind, idet Houmanns ”Indledning” til *Rejseskildringer* er dateret 13. juni 1954, tolv dage efter Nexøs død.
- 59 Ifølge meddelelse fra Ditte Nexø Sørensen. Et eventuelt tilbud af denne art kan nærmest være fremsat af folk fra den sovjetiske forfatterforening. At verificere eller falsificere baggrundshistorien: et diskret fremsat, umiddelbart afslået tilbud, er ifølge sagens natur vanskeligt, måske umuligt. Jeg og Børge Houmann har, uafhængigt af hinanden, forgæves søgt oplysninger herom via henholdsvis Sovjetunionens forfatterforening og Sovjetunionens udenrigsministerium. At Nexø over for Ditte har givet udtryk for den – muligvis uberettigede – *opfattelse*, at han havde fået dette tilbud, må imidlertid stå fast.
- 60 Ifølge bodelingsregnskabet, Martin Andersen Nexø Fondens arkiv, Det Kongelige Bibliotek, afholdt boet (altså familien) alle udgifter til rustvogn, kremering og kirkegård med videre, herunder stenen til en pris af 5.411,50 kroner, mens DKP afholdt udgifterne til arrangementet i Københavns Forum.
- 61 Willi Bredels tale, ”Der Dichter des ’Es wird Einmal’”, blev trykt i dagbladet *Tägliche Rundschau* 3. juli 1954. I 1950 havde Bredel været medgrundlægger af Deutsche Akademie der Künste zu Berlin, der senere stod for registreringen af Nexøs efterladte papirer, Martin-Andersen-Nexö Nachlass, som i dag beror på Det Kongelige Bibliotek.
- 62 *Land og Folk* 4. juni 1954.
- 63 Martin-Andersen-Nexö Nachlass, Findbuch III, Leserbriefe, Det Kongelige Bibliotek. Det lader sig dog ikke altid afgøre med sikkerhed, om hver enkelt tysksproget brevskriver boede i kejserrigets Tyskland, i Weimarrepublikken, Øst- eller Vesttyskland, Schweiz eller for den sags skyld i andre lande, hvor der tidligere fandtes tysktalende befolkningsgrupper, for eksempel Tjekkosllovakiet.
- 64 *Politiken* 6. juni 1954. Se også Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, side 509ff.

Noter til efterskrift

- 1 Om Houmann som Nexøforsker, se Henrik Yde: "Nexøforskeren" i Torben Bech Rasmussen og Morten Thing (red.): *Børge Houmann og hans samtid*, side 95ff.
- 2 Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, side 12.
- 3 Jørgen Elbek: "Martin Andersen Nexø og hans sammenhæng", i *Fundet og søgt. Artikler om digtere og deres baggrund*, side 34.
- 4 Ifølge Knud Bjarne Gjesings anmeldelse i *Nordica* 1999 var Haugans bog præget af rygtesmederi, metodisk uklarhed, mangelfuld empirisk fundering, mangelfuldt kendskab til Nexøforskningen samt manglende kreditering af andre Nexøforskeres arbejde. Om Litteraturkritikernes lavs valg af Haugan som prismodtager, se Jørgen Elbeks kommentar "Frækhed belønnet" i *Standart*, august 1999.
- 5 Christian Steinke: "'Pelle der Eroberer' – ein Film des DDR-Fernsehens", *Nordica* 1994, side 177ff.
- 6 Desuden udkom der i 1991 på Fjord Press i USA en genoversættelse til engelsk/amerikansk ved Steven T. Murray og Tina Nunnally med efterskrift af Niels Ingwersen. Gen-oversættelsen nåede imidlertid kun at omfatte de to første bind og var til dels baseret på den gamle oversættelse fra 1913-1915.
- 7 Ifølge mail fra literary agent Cecilie Højmark, Gyldendal, af 16. februar 2017.
- 8 Ifølge mail fra Ekaterina Rybina i Moskva af 13. januar 2018 optrykte forlaget Eksmo romanen i 2005 eller 2006 i et oplag på 4.000.
- 9 *Pelle der Eroberer* 1989, *Der Luftspringer* (fortællingen "Baudtspringeren") 1989, *Ditte Menschenkind* 1990, *Bornholmer Novellen* 1991, *Der Lotterieschwede* 1994, *Ditte Menschenkind* 1994, *Pelle der Eroberer* 1996, *Bornholmer Novellen* som paperback 1997, *Sonnentage* (det vil sige *Soldage*) som paperback 2000, *Ditte Menschenkind* som paperback 2001, *Die Küste der Kindheit* (det vil sige *Barndommens Kyst*) som paperback 2001, *Pelle der Eroberer* 2002 og nyt oplag af samme 2004, *Bornholmer Novellen* som paperback 2004 og *Ditte Menschenkind* 2010. Dertil kommer e-bogsudgaver af *Pelle der Eroberer* 2004, *Schicksal & Wenn die Not am grössten* (det vil sige novellerne "Skæbne" og "Naar Nøden er størst – !") 2008, *Ditte Menschenkind* 2016, *Sonnentage* 2017, *Die Küste der Kindheit* 2017, *Bornholmer Novellen* 2017 og *Pelle der Eroberer* 2017. Oplysningerne hidrører fra Katalog der Deutschen Nationalbibliothek og fra mail af 14. marts 2017 fra rettighedsbestyrer Martin Lorentz, Aufbau-Verlag.
- 10 I dagens Tyskland overgås Nexø dog i popularitet af J.P. Jacobsen og af Karen Blixen samt naturligvis af H.C. Andersen.
- 11 Leksikonartikel om Nexø i denstoredanske.dk. Jeg er den oprindelige forfatter til denne leksikonartikel, men ikke til det citerede.
- 12 Nemlig i Bad Elster, Bautzen, Calbe, Dresden, Erfurt, Friedrichroda, Gera, Magdeburg, Neustrelitz, Ribnitz-Damgarten, Rostock, Suhl, Sondershausen, Stralsund, Weimar og Zwickau.
- 13 Skolen i Zschopau præsenterer sig på sin hjemmeside i Nexøs ånd som "Schule ohne Rassismus" og "Schule mit Courage". Skolen i Briesen (Mark) giver på sin hjemmeside en præsentation af Nexøs person og forfatterskab samt en redegørelse for Johanna Andersen Nexøs mangeårige protektorlignende forbindelse med skolen og dens elever.
- 14 Delegationen bestod af rektor Andreas Wilde, gymnasie-læreren Wolfgang Steglich og gymnasieeleven Diana Etlich.

